יצחק גוטוויין

אֲזֶכֶר

פֿון מײַן שטעטל

דזשיקיוו

יצחק גוטוויין

א זכר
פון מיין שטעטל
דזשיקיוו

ת ש "ח 1948

פ א ר י ז

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2026

I. Gulwein : A zajcher fun mein schteitel Dzikiw

Souvenirs de mon Village

Printed in France

Imprimerie GELBAR, 20, rue Ferdinand-Duval

אינהאלט:

פון דעם מחבר 7

דאס שטעטל

א בליק אויף מיין שטעטל 11
תשעה־באב 15
דער בית־המדרש 18
די גרויסע שול 24
עמוד נגינה 27

נעשטאלטן

ישראל דער מילכיקער 31
מלמדים און חדרים 32
ר' פיניע קירשנבוים 37
דער שטאט פארזארגער 38
ר' וועלוועלע שליסל 40
ר' העשל קאנער אין דער רויטער ישעי' 43
דער קנאי 50
ר' משה ניחהם 52
דער כשרער שניידער 54
ייִדישע אינטעליגענטן 56
מיין זיידנס געשטאלט 58

דזשיקווער חסידות

רביים פון פינף דורות 63

מלחמה — 1939

דער אנפאנג קריג 77
דער לעצטער טאג פון פארלאזן דאם שטעטל 84
די ענדע פון דער געשיכטע דזשיקווו 91

יצחק גוטוויין

אַ זכר פון מיין שמעטל דזשיכיוו

ה א ר ט

ביי דער גרענעץ פון קאנגרעס־פוילן, אויף דער רעכטער זייט ווייסל, האט זיך געפונען דאס יידישע מערב־גאליציש שטעטל דושי־קיוו (טארנאבזשעג).

עס זאגן עדות פיל שפורן פון דער פארגאנגענהייט, אז דער יידישער ישוב איז געווען אן אלטער, א קימא־לן פון א פינף הונדערט יאר. בהדרגה האט זיך דאס שטעטל אנטוויקלט, זיך צעבויט און איז אויסגעוואקסן צו א היבער שטופע פון יידישן לעבנס־שטייגער. אבער דער חותם פון אלטע צייטן, דער איינגעוואורצלטער שטאם פון דורות מנהגים נישט געירטע, אנגעהיטענע ווי אן אוצר — זענען כסדר פארבליבן.

טוזנטער טעמים און חנען האט געהאט דאס דאזיקע הארציקע יידישע שטעטל און גערוט האט אויף אלעם א הייליקייט. אויף די מויערן, אויף יעדן הויז, אויף איטלעך געסעלע און גאס האט מען אין א שבת אדער אין א יום־טוב — דערקענט א מין קדישה, וואס איז געווען אויסגעגאסן אויף אלץ. טייער איז איטלעכער זכרון פון דעם ארט לעבן, וואס האט געהאט אין זיך אזוי פיל יידישקייט מכל המינים, אזוי פיל לידן און פריידן, מער ווי פשוט מענטשלעכע, נאר ספעציפיש יידישע.

א תקופה האט געבליט און פלוצעם, אומדערווארטעט איז געקומען דער נאצישער שטורעם־ווינט, אלץ איבערגעדרייט, אויסגעריסן און אויסגעוואורצלט דעם פארצווייגטן יידישן בוים, אפגעווישט, צעריבן און אים אויסגעגלייכט מיט דער ערד. צערינען איז אלץ ווי א חלום. אבער אזא טיפער אמת — א נצחיות פון א קהילה קדושה טאר

נישט בלייבן פארשווינדן. פארלענדט איז דאך נאר געווארן דער בלוי־זער גוף — דער פארמעט, אבער די נשמה — די אותיות שוועבן איבער אונדז, איבער דעם פארזיגעלטן סוד פון אונדזער אומקום. די איינציקע ירושה — די בלעטלער פון דעם דאזיקן בוך זענען מצבות און דאס בוך גופא — דער אוהל, דער פנקס פון דער דושי־קיווער קהילה קדושה.

א געשיכטע פון טייכן:

על נהרות בבל, על נהרות וויסל און צוריק צום ירדן.

נישט איינגעגעבן האט זיך די שוואיגם אונטערצושניידן דעם גאנצן יידישן קיום. די איינצלנע איבערגעבליבענע שפענער און צוויגלער פון אלטן שטאם, וועלן זיך צונויפוואקסן און ווידער אויפלעבן דאס יידישע לעבן.

אלס זכר און מצבה שרייב איך דאס קאפיטל געשיכטע פון אונדזער שטעטל, א מאנומענט פון דער שיינער פארגאנגענהייט.

בבוד דיין אנדענק, שטעטל דושיקיווו.

יצחק נוטוויז.

דאָם שטעטל

א בליכ אויף מיין שטעטל

מה טובו אהליך יעקב משכנותיך ישראל (במדבר, כ״ד)

דאָס שטעטל דושיקוו — טארנאָבזשעג — האָט אויסגעזען ווי אלע קליינע יידישע שטעטלעך אין גאליציע: צוגויפגעוואקסענע נידעריקע און אויגשטאָקיקע היזלעך מיט פענצטער און באלקאָנדלעך, הייזלעך מיט קלייטן אדום דעם מארק. דער קיסער־וועג האָט געשפאלטן דעם מארק, צעטיילט אים אויף צוויי גלייכע טיילן, זיך א דורכגעריסן דורך די ענגע געסלעך, געעפנט זיך א וועג לענג אוים צו אן אנדערן, שכנותדיקן ישוב.

יידן פלעגן שטייען אויף די שוועלן פון די קלייטן קוקן צי עס שטעלט זיך אפ א פויעריש פורל, צי א פויער וועט קומען עפעס קויפן און פארקויפן, צי עס וועט זיין א משא־מתן. א זייטן־וועג פון מארק האָט דערפירט בין צו דער באן־סטאציע מיט קלייניעם וואגזאל. פון ביידע זייטן האבן זיך געפונען נידעריקע הילצערנע היזלעך, וואס האבן זיך געצויגן ווייט־ווייט הינטער דער שטאָט. דער פארקער פון דעם דאזיקן זייטן־וועג איז געווען א באלעבטער: בעלי־עגלות אויף זייערע דראָשקעס פלעגן וואַרטן געדולדיק אויף פאסאשירן. אנדערע בעלי־עגלות פלעגן ווידער ברענגען פון דער באן אנקומענדיקע פאסאשירן פון דער פרעמד. ווייבער מארק־העגדלערקעס זענען געזיצן אויסגעוועטט ביי פולע אפעלקעס און קויבערס פרוכטן, געמופן קוגים אויפן קול:

„יידן, קויפט עפל... פלוימען... פון די הויפישע סעדער.״

אין מארק ביי דער ליימענער פינור פון בארטעק גלאוואצקי מיט

דער אויסגעשטרעקטער קאסע, זענען געזיצן יידישע טרעגערס און געדרימלט אויף זייערע טרעגער־וועגעלעך. זיי זענען געווען באַיאַרטע מיט גרויע אינגעמעליקטע בערדלעך אויף זייערע אויסגעדאַרטע פנימער, איינגעבויגענע, ארומגענאַרטלטע מיט שטריק. סאַנע טרעגער, א הויכער מיט א שארפן בליק פון אונטער גרויסע ברעמען, שטאַלץ מיט זיין טרעגער־פרנסה, האַט זיך קיינמאל נישט גענאיילט, יעדער שריט איז ביי אים געווען אויסגערעכנט און טייער. ביי שווערע משאות האַט ער זיך צוגעהאַלפן מיט זיין שטארקן קול. ער פלעגט מער שרייען ווי הייבן, ארומקאַמאַנדעווען מיט די טרעגערס און געהאַט דאַס גרעסטע וואַרט ביים פאַרגלייכן זיך מיט די סוחרים.

ער פלעגט זאַגן צו די טרעגערס:

„זאַלן זיי צאַלן... מיר זענען אויך יידן, מיר דאַרפן אויך אויף שבת."

בערל פלעק — וואַס האַט זיך גאַר נישט ארייגגעפאַסט צווישן די טרעגערס מיט זיין ווייסער באַרד און פאות, — האַט זיך אַנגערופן:

„אוודאי... אוודאי, ביזט גאַר געראַטן, סאַנע."

דער שטאַרקסטער צווישן די טרעגערס איז געווען לייבושל, א ריקער און א נידערייקער. צו אלע שווערסטע משאות האַט ער קיינעם נישט צוגעלאַזט. באַטש דער פאַרדינסט איז געגאַנגען אויף שותפות און זיך אריינגעמישט:

„מען טאַר נישט רייסן ביי יידן קיין געלט... וויפיל זיי געבן, דאַרף מען נעמען. לאַמיר דאַנקען גאָט פאַרן תיינטיקן טאָג."

און אז עס איז אַנגעקומען עפעס צו טראַגן — איז לייבושל באַלד אַרויפגעשפרונגען, געזומען דעם פאַק שלעפן אלץ אליין, אויף זיין שטייגער אונטערן ארעם, אן׳ה דער פלייצע.

*

ווי נישט גרויס אונדזער שטעטל איז געווען, האַט עס זיך געטיילט אויף קליינע קוואַרטאַלן. דער צענטער פון שטאַט איז געווען דער מארק מיט די נעמויערטע הייזער, אויף א טייל זענען נעווען ארויפגעצויגענע שטאַקן. אין דער זייט איז געווען דער קליינער מארק, ארומגערינגלט מיט קליינע האַלצענע און נעמויערטע הייזלעך, אזא סארט פארשטעטל.

באזונדער, אפגערוקט, זענען געשטאנען האלצענע הייזלעך מיט קרומלעכע וועגט, מיט נידעריקע שפיציקע דעכער באדעקטע מיט שינדלען און שוואַרצער פּאפּע. קלייניוואַרג פון די דאַרטיקע חדרים פלענן ארומלויפן און לעבעדיק־מאכן די שמאלע נעסלעך פון דער דאזיקער נעגנט, וואס האט געטראגן דעם נאמען „רולקעס". אט דער טייל שטאט איז נעווען באוואוינט פון ארעמע לייט: מלמדים מיט חדרים, טרעגערם, שניידערם און שוסטערם. אויך האט זיך דאַרט נעפונען דער הקדש מיט אביונים, זקנים, וועלבע האבן תמיד נע־שרינן, נעקריגט צווישן זיך.

נעבן דעם אלטן בית־עלמין מיט דער ארומנעצוימטער מויער פון רויטע ציגלען, וואס איז נעווען פול מיט הויכע צעוואקסענע ביימער, מיט נעסטן פון שוואַרצע קראען, מיט אפּגעריבענע אלטע האלצענע מצבות באוואקסענע מיט מאך — איז נעשטאנען די שול. אקעגן־איבער איז נעווען דאס בית־המדרש און די אלטע מקוה, וואס איז נעווארן אין לעצטן יאר פאַרן קריג אויפגעפרישט מיט מאדערנע אייניריכטונגען.

•

אויפן בית־המדרש־פלאץ, וואו עס איז נעשטאנען א שורה מיט כשרע יאטקעס, דערציילט מען נאך, איז מיט פיל יאַרן צוריק נעווען א וואסער. ביי דער זייט האט זיך נעפונען א בערגל, וואס איז נאך פאַרבליבן ביז היינטיקן טאג, אויף וועלכן עס איז נעשטאנען דאס נידעריקע האלצענע הייזל פון אליעזר טשלער. מיט דעם דאזיקן בערגל איז פאַרבונדן א שטיק טראַנישע יידישע נעשיכטע, וואס זקנים האבן נאכדערציילט פון זייערע זיידעם, איבערגענעבן פון מויל צו מויל, די נרויליקע פאסירונג, וואס דאס שטעטל האט אדורכגעלעבט איז דעמאלטדיקער צייט און מפרסם נעווארן מיט א בייזוויליקן עלילת־דם, וועלכער האט געמאכט א רעש, אויפנעציטערט די יידישע אַרומיקע נעגנט.

... נעווען איז עס מיט אן ערך פון צווייי הונדערט יאר צוריק איז דער צייט פון בעש"ט. פלוצעם איז פאַרשוואונדן נעווארן א קריסט־לער קינד. בלויז־שנעל האט זיך צעטראגן די ידיעה אין דער נאנצער נעגנט צו די קריסטן. מען האט נעפאַרשט, נעזוכט דאס קריסטלעבע

קינד אויף אלע וועגן, אבער אן דערפאלג. טעג פון ציטער און פחד האט איבערגעלעבט די יידישע באפעלקערונג. שטעטלדיקע קריסטן און פויערים פון די ארומיקע דערפער, אויפגעהעצט פון פינצטערע עלעמענטן זענען אויפגעבראוויזט געוואָרן פון צארן און שנאה און געוואָרפן די נאנצע שולד אויף די יידן. די דעמאלטדיקע דושיקי־ווער גרעפין, וואס איז געווען דער מושל איבערן שטעטל, האט גע־הייסן נעמען דורך אירע משרתים די פינף שענטסטע יידן און זיי פארשפארן אין דער קיילעכדיקער בודקע אין מארק. מען האט זיי געפיניקט מיט יסורים, אז זיי זאלן זיך מודה זיין אין פארכאפן דאס קריסטלעכע קינד... אן עת־צרה, א מרה־שחורה האט איינגעקלא־מערט דאס שטעטל יידן, וועז זיי האבן זיך דערוואוסט, אז די דושי־קיווער גרעפין האט ארויסגענעבן א בעפעל אומצוברענגען די פינף שענטסטע יידן. אין בית־המדרש האבן געברענט נאנצע טעג ליכט, מען האט געזאגט תהילים, מען איז גוזר תענית געווען. יידן האבן זיך געלאזט פארן צום בעש"ט, אים דערציילט וועגן דער דאזיקער עת־צרת און געבעטן אים ער זאל מתפלל זיין. דער בעש"ט האט זיי געזאגט:

„עס איז שוין צו שפעט... דער אורטייל איבער די אומשולדיקע יידן איז שוין אויסגעפירט."

טרויעריקע זענען די יידן אהיימגעקומען. אויפן בערגל ביים וואסער האט די דושיקיווער גרעפין געהייסן מאכן אירע משרתים א שיי־טערהויפן און געלאזט פארברענען די פינף שענטסטע יידן, די קדו־שים. ביים צעשיטן זייער אש אויפן וואסער איז א ביסל פון דעם אש איר ארייז איז די אויגן און זי איז אויפן ארט בלינד געוואָרן. אין א קורצער צייט דערנאך האט זיך דאס קריסטלעכע קינד אפגעפו־נען. ארויסגעווייזן האט זיך, אז דורכפארנדיקע ציגיינערס האבן עס גענאטע פארכאפט. נאכן אויפגעדעקטן שקר־בלבול איז די גרעפין באלד נעשטארבן; זי האט איבערגעלאזט א צוואה, אז אירע יורשים זאלן אייביקע יארן געבן איןווינטער פון אירע וועלדער האלץ פאר יידישע ארעמע לייט און פסחדיקן ווייץ אויף מצות... אוו אזוי איז טאקע די צוואה אפגענהיטן געוואָרן ביז די לעצטע יארן. מיט אן ערך צוואנציק יאר צוריק איז אויסגעבראכן א גרויסע

שרפה איז דעם דזשיקיווער אלטערטומלעכן גרעפישן שלאם. עס איז פון אים גארנישט געבליבן. עס זענען איז אים פארברענט גע־ווארן פיל מענטשן פון הויף. עם האט זיך ארויסגעווייזן, אז איז דעם דאזיקן יאר האט זיך דעם יונגען גראף פארגליסט נישט צו האלטן די צוואה פון דער דזשיקיווער גרעפיז און אזוי ארום גע־וואלט פרוואוון אפלייקענען און אפווישן דעם שענדלעכן פאקט, מיט וועלכן דער הויף האט זיך שטארק געשעמט.

תשעה־באב

א באזונדערן אויסזען האט געהאט דער שטאט־מארק מיטוואך, אין א יריד־טאג. פויערישע פורלעך, וואס האבן געבראכט מיט זיך תבואה, גרינצייג און עופות, האבן זיך אפגעשטעלט אין מיטן מארק, אנטקעגן די יידישע קלייטן. יידן פלעגן נערן קויפן די צו־געשיקטע מציאות לכבוד שבת, זיך געדינגען, אביסל דערלייגט און מען איז אדורכגעקומען.

אז ערב תשעה־באב איז גראד אויסגעקומען אין א יריד־טאג, האבן זיך די פויערים און די פויערטעס צוגעקוקט מיט גרויס פארווונדע־רונג, וואס די יידן זענען פלוצעם אזוי אייליק געווארן צו פארמאכן זייערע קלייטן. נאר נישט אלץ האבן די פויערים און פויערטעס באווייזן אייגנצוקויפן. זיי זענען געשווינד געלאפן פון אייז שפייז־און שניט־קלייט צו אן אנדערן און דערבייַ געדעדט:

„א זשידאווסקע שוויענטע."

די יידן האבן זיי געגעבן צו פארשטיין, אז היינט איז ערב תשעה־באב און נישט קיין יום־טוב. די פויערים און די פויערטעס האבן געהויבן מיט די פלייצעס און אלץ נישט געקענט משיג זיין, הלמאי, יידן אייליק זיך... דערזעענדיק די פארהאמערטע קלייטן מיט די פאר־זארגטע פנימער פון די יידן, איז אויף זיי אנגעפאלן אן אומהיימ־

לעבקייט. זיי זענען ארויף אויף די פורן און פארלאזט דעם מארק. עס איז געווארן צורויק א ריין יידיש שטעטל, יידן האבן אראפגע־ווארפן פון זיך די טאג־טעגלעכע וואכעדיקייט צוזאמען מיט די וואכעדיקע מלבושים און אנגעטון די אלטע פארלאזטע קאפאטעס, זיך גלייך געזעצט אויף איבערגעקערטע שטולן, איטלעכער ביי זיך איז שטוב עסן די סעודה־מפסקת, באשיט מיט אש, אלם זכר לחרבן... פון אלע זייטן מארק האבן זיך יידן געלאזט איז די זאקן, טייל איז די לאטשן, איז דער זייט, וואם פירט צו דער שול און איז בית־המדרש. אינעווייניק איז אלץ געווען איבערגעקערט, א חוץ דער שולחן אוו די צוויי גרויסע ליימענע אוויונס. עס האט דערמאנט דאם פארשוועכטע און צעראבירטע בית־המקדש דורך די רוימערס... אונטער דעם א איינדרוק זענען די געמיטער געווארן נאך מיין צע־בראכן און מיט פארצערטע הערצער האט מען זיך אוועקגעזעצט טרויערן נאך דעם טייערסטן און היילסטן ביים יידישן פאלק. דער שטאטישער חזן איז געזיצן עולם יידן א פארדבקחטער, אויף א שטאלץ פון א איבערנעדרייטער באנק, מיט א ליכטל איז האנט, און פון זיין טונקל ברוינער בארד האבן אפירגעברימט קלאגעדיקע איכה־תנועות:

„איכה ישבה בדד העיר..."

עס האט זיך געדוכטן וויי דער נביא, דער מקונן, גיסט אוים זיין הארץ אין די דאזיקע עלענדיקע און מיט זיין ווייניגעדיק קול רופט ער ארוים ימים טרערן ביים ארומיקן עולם, וואם זינקט איז טרויער אויפן חורבן פון זיין לאנד און אויפן בית־המקדש... דאם שטעטל איז געווען איינגעהילט אין פינצטערניש פון דער נאכט, דער הימל איז געווען א טונקל פארוואלקנטער. די עטלעכע גאזלאמפן, וואם האבן באלויכטן דעם מארק זענען געווען אויך פארלאשן. די ארו־מיקייט האט מיטגעטרויערט.

אויף די נידעריקע שוועלן ביי די קלייטן האבן זיך צונויפגענומען שכנים, דערציילט זיך מעשיות פון רבים און גוטע יידן און סתם זכרונות פון אמאליקע פאסירונגען, וואם האבן זיך געטראפן איז דאזיקן טאג פון תשעה באב מיטן יידישן פאלק: ווי דער חורבן פון ערשטן און צוויטן בית־המקדש... פארשידענע מלחמות... שווערע

גזירות אויף יידן... דאָס אַלץ האָט זיך פאַרצויגן ביז נאָך חצות מיט פיל בענקשאפט נאָך אונדזער הויליק לאָנד, מיט פיל בטחון אויפן בוין בית־השלישי.

צו מאָרגנס פרי זענען די שול און דער בית־המדרש געווען אָנגעפילט מיט מענטשן, דער נעכטיקער צער איז געלעגן נאָך אויסגעמאַסן אויף אַלע יידנס פנימער. נאָך די קינות האָט דער עולם געמאכט אַז הקפה אַרום דעם אַלטן בית־עלמין.

פאַרן בית־המדרש האָט זיך פאַרזאַמלט א רעדל יידן, מיט ר' אליעזר מרדכי יונהם, וועלכער איז געשטאַנען אין מיטן און דערציילט א וואונדערלעכע מעשה באריכות. אַלע פאָר מינוט האָט ער צו אַן אַנדערן געזאָגט:

„כאפט נישט... לאָזט אויסרעדן."

ר' אליעזר מרדכי יונהם איז געווען צופרידן, וואָס זיי זענען נייגיריק או פֿן סוף פון זיין דערציילן. ער האָט זיך צעשפריט נאָך מיין, געלאָסן געצויגן א לאַנג שטרויען ציגארשפיצל און אינציקע וועריטער, איינגעווויקלטע אין רויך־פעדעמלער זענען אים ארויסגעפלויגן פון מויל. פאָר יעדן וואָרט האָט ער נישט פאַרפעלט צו געבן א פאַרצי, און עס האָט זיך געדוכטן, אַז דאָס ציט ער ארויס די מעשה פון ציגארשפיצל... קונה שם געווען האָט זיך ר' אליעזר מרדכי יונהם מיט זיינע מעשיות, משלים און סתם גוטע ווערטלעד, וועלכע ער פלעגט האָבן צו דערציילן ביי יעדער געלעגנהייט, צי ביים פיר־לערנען משניות, צי ביים מדרש מיטן עולם. אויף א יעדער זאָל האָט ער געהאט א מעשה שהי'. אַז ר' אליעזר מרדכי יונהם א ז געקומען צו וועמען מבקר חולה זיין, איז עס אויך נישט געווען סתם אזוי פון יוצא וועגן. דאָ האָט ער אויסגעזוכט מעשיות פון בעסטן, וואָס ער האָט פאַרמאָגט. אַלע האָבן אים אויסגעהערט מיט שפאַנונג. ער האָט פאַרפלאָכטן איין געשיכטע מיט א צווייטער, אַז דער חולה אַליין האָט פאַרגעסן פון אַלע זיינע יסורים. און עס האָט אויף אים געווירקט בעסער ווי אַלע דאָקטוירים מיט זייערע רעצעפטן. אין טאָג פון תשעה־באב האָט ר' אליעזר מרדכי יונהם געהאָט איין רגילות צו דערציילן מענינע דיומא: פונעם בית־המקדש, ווי עס האָט אויסגעזעען ביי דער עבודה, די גרויסקייט פון שלמה המלכם

שטול מיט די נאלדענע לייבן, געדענקט אויסצורעכענען אלע מלכים פון בית־ראשון ביזן סוף בית־שני, געשיכדערט דעם חורבן, ווי עס באשרייבט יוסיפון, ווי טיטום הרשע האט אנגעצינדן דעם בית־המקדש, און עם האט זיך געדוכטן, אז מען זעט דאס פייער באגלייט מיט קנוילן רויך פון זיין מויל מיטן שטרויענעם צינארשפיצל...

דער בית־המדרש

דער בית־המדרש איז געווען דאס נעליבטעסטע און טייערסטע ארט, וואס האט געצויגן צו זיך אלע אינווויניערס פונעם שטעטל. יעדער איינער האט געהאט א חוב און געשפירט א נויטוענדיקייט צו שליסן דעם טאג מיט א מנחה־מעריב. ביי פראנרעסיווע און פריזיניקע איז עס געווען סתם פון רגילות, אזוי זיך צו טרעפן מיט באקאנטע און פריינד. פיל מענטשן זענען נאך געקומען פריער פאר מנחה, יידן יודע ספר האבן געבאפט אריין דערווייל א שטיקל גמרא, ווער א פרק משניות, אן עין יעקב... סתם יידן האבן געשמועסט וועגן פארשידענע שטעטלדיקע ענינים, פון פאליטיק. דאס בית־המדרש איז געווארן אנגעפולט מיט מתפללים, מיט שיינע יידן מיט בערד אין לאנגע קאפאטעס, אין שווארצע פלושענע קאפעלושן. זיי האבן פארנומען דעם אויבן אן — איטלעכער אויף זיין „שטאט", וואס ער האט באקומען בירושה. די לאנגע טישן און בענק פון ארום זענען געווארן באזעצט פון בעלי־הבתים: אויף דער מזרח־באנק, דער לאנג יאריקער פרעזידענט פון קהל ר' יהושלע אסט. א שיינער בכבודיקער ייד איז שטעטל, אלע קהלשע ענינים זענען אדורכגע־גאנגען דורך זיין האנט. ער האט אנגעפירט מיט זיצונגען אין דער קהלה, אזוי צו זאגן אויף א פארלאמענטארישן שטייגער, אבער פארט געשטעלט אויף זיך:

„אזוי דארף עס זיין און פארטיק."

געווען איז ער א זקן, געהאט א הדרת־פנים, שטענדיק געגאנגען אנ

געשפּאַרט אויף א שטעקעלע, מיט א הנאה געגלעט זיין צעשפּרייטע גרויע באָרד און זיך געזעגן פּאָסנדיק פּאַרן צוגעטיילטן כבוד. בעבן ארון־קודש איז געזיצן ר' שבתי נוסבוים, אויך א זקן, געציילט זיך צווישן די גרעסטע גבירים, נעבען אים, זיין זון ר' מלך, כמעט דער גרעסטער תלמיד־חכם פון שטעטל. יעדער האָט אים ליב געהאַט מיט זיינע פּקחותדיקע רייד, צו א יעדער זאָל האָט ער צוגעפּאַסט א פּסוק אדער א מאמר חז"ל. פון זיין שיחת חולין האָבן יידן שטאַרק הנאה געהאַט. ר' מלך האָט זיך בכלל נישט געוואָלט מישן אין פּאָליטיק, קיינמאָל נישט געוואָלט ווערן קיין ראש־הקהל. אין די לאַנגע ווינטער־נעכט איז ר' מלך געזיצן ביז שפּעט און געלערנט מיט זיין זון. סוחרים האָבן זיך אויסגעשמועסט נעשעפטלעך. בינו לבינו אריינגעכאַפּט א קדושה: „קדוש, קדוש, קדוש..."

דערנאָך האָבן זיך געמאַכט דערלעך יידן און מען האָט נעשמועסט ווייטער.

*

גאָר הינטן ביי דער טיר פון בית־המדרש איז געשטאַנען בערל משמש — א יונגער־מאַן מיט א קליין שוואַרץ בערדל אַרום א פּאַרואַרגט פּנים מיט פּאַרנאַפּטע אויגן. נעבן אים א האַלצענער קרוג מיט א צאַפּן. אז מען האָט אים דערלאַנגט א פּאָר גראָשן, האָט ער אַנגענאַסן א גלעזל... וואָס פּאָר א משקה דאָס איז נעווען. האָט קיינער נישט געקענט דערגיין... דאָס אויסזען פון דער א משקה איז געווען אזוי ווי שוואַרצע קאַווע, אויך א ביסל זיסלעך, און א פּאַרווירטן נעשמאַק האָט שוין אריינגענעבן די קרוג גופא... בערל משמש אבער האָט נעזאַגט אַון זיך כמעט געשוואוירן, אז דאָס ווייב זיינס לייגט אַריין עפּעלעך אויך און אויף דעם סמך האָט ער א נאָמען גענעבן די משקה „יאַבלאַניק". האָבן טאַקע יידן געטרונקען באין ברירה. אויך האָט מען באַקומען ביי אים א גלעזל אויסגעזאָטענע קיילעכדיקע ארבעס. טיילמאָל האָבן יונגע לייט געהאַט צו אים א טענה:

„הא, בערל, וואָס זענען עפּעס היינט די ארבעס אזוי פּאַרגליטשט?" ער האָט געענטפּערט:

„איך בין נישט שולדיק... געבליבן פון נעכטן... נישט פארקויפט... כ׳לא, ארויסווארפן איז א שאד, עס קאסט דאך גאלט, מען קען נישט קאכן קיין פרישע... מען דארף דאס אלטע אויספארקויפן.״ אט פון דעם א מסחר — האט בערל משמש געצויגן פרנסה פאר זיין בנין־בית. ער איז נישט געווען קיין דזשיקווער, ער האט געשטאמט פון א דארף. געקומען קיין דזשיקיוו און געווארן משמש ביים יונגען רב. איז א צייט ארום האט ער חתונה געהאט מיט א טאכטער פון א מלמד פון די „רולקעס״. נערופן האט מען דעם מלמד נישט אויף זיין אייגענעם נאמען, נאר אויף זיין שווערס נאמען: ר׳ אייזיק אוידעם, דעם מלמדס ריכטיקן נאמען האט קיינער איז שטאטל נישט געוואוסט. נאר זייענדיק אין די מיטל־יארן, האט ער אויסגעזעהן ווי א ייד, וואס האט שוין לאנג ארויבערגעשטיגן די שבעים; א נידעריקער מיט א ברייטער טונקל־גרויער בארד, שטענדיק געהאלטן די אויגן אראפ, אפילו ווען ער פלעגט רעדן צו וועמען האט ער אויך נישט געקוקט אויף יענעם. נישט בחינם האט דאס נאנצע שטאטל אים אריינגערעכנט צו די ל״ו צדיקים. א ייד א תמים, א מלמד געלערנט מיט קינדער פון פארשידענעם עלטער, איינגעטיילט איז כיתות אוז באוויזן צו לערנען מיט אלע ביי איין טיש. קיינמאל זיך נישט געפרעגט אויף קיין שכר־למוד, נישט געקענט צומאל קיין צודת המטבע, מיט גאלט פלעגט זיך פארנעמען זיין ווייב ראכציע, די רביצן, וועלכע האט אויך געלערנט מיט קליינע מיידלעך אלף בית אוז ברכה זאגן.

*

א מודעה אויף דער טיר האט אנגעזאגט, אז נאך מנחה־מעריב וועט א מגיד זאגן א דרשה. דער עולם האט שוין גוט געקענט דעם דאזיקן בעל־דרשן, וואס פלעגט קומען א פאר מאל אין יאר. דער נעווענלעכער עולם האט גרויס הנאה געהאט פון זיינע דרשות אוז אויסנעהערט אים ביזן סוף.

דער מגיד איז געווען א הויכער, א ברייט־פלייציקער, א גברן, מיט א לאנגער ברוינער בארד אוז א ברייטן רבישן נאדל אויף דער לאנגער שווארצער קאפאטע, מיט א סאמעטן פוילוש היטעלע אויפן קאפ. טאקע ער אליין האט גופא געשטאמט פון קאנגרעס־פוילן,

פון יאנאוו. ער האט זיך צוגעשארט צו דער מזרח־וואנט זיך ארומפנעשטעלט אויף א באנק נעבן ארון־קודש און אנגעהויבן מיט די ווערטער:

„אוי, אוי, טייערע יידישע קינדער... ווער עס קוקט אריין מיט אפענע אויגן אין דער סדרה פון דער היינטיקער וואך, דער זעט באשיינפערלעך ווי דער „גואל צדק שטייט ביי די טויערן פון אייער שטעטל — און אט, אט, אט, קומט ער אן...“

ער ברענגט צו א מדרש:

„אט האט איר, יידישע קינדער רעות ברורות...“

א גרויסער קינסטלער איז חשבון, שטעלט ער צוזאמען די פסוקים, מיט אנדערע פסוקים און מיט דער הילף פון גמטריאות איז פרפר־אות קומט אים ארויס בולט, איז וועלכער צייט דער הייליקער משיח דארף אנקומען, ווער רעדט נאר, אז ער האט זיך אריינ־גענאזט איז חכמת התכונה, מיט די שטערן און מזלות, דא איז שוין אלץ קלאר געווארן — און דער עולם, א צופרידענער, האט זיך צוגעהערט מיט שפאנונג. איז שטעטל פלעגט מען אים רופן: „דער מגיד, וואס ברענגט משיחן.“

יידן לומדים, תלמודי־חכמים, האבן נישט געהאט קיין ספעציעלע הנאה אים צו הערן דרשהנען. ר' אברהם אלי' קעסטנבוים, א יידי מיט א שווארצער באָרד, מיט א שארפן נאונישן בליק, וואס מען האט אים געהאלטן איז שטעטל פאר א חריף, זיך מפלפל געווען מיט אנדערע שטעטלדיקע לומדים ווי מיט ר' מלך גוסבוים און דוד וואַרשאווסקי, וועלכן מען האט געהאלטן פאר א בקי—ער ר' אברהם אלי' קעסטנבוים איז געשטאנען ביים ספרים־שאנק, פארטיפט אין א שוערן ענין אריינקוקנדיק איז א גמרא, געזוכט און געבלעטערט — פלעגט קלאפן איז דערנעבנדיקן טיש און שרייען:

„נענוג! א סוף! מען איז דאך מבטל יידן פון לערנען!...“

דער מגיד האט פארענדיקט די דרשה בכי טוב, ארויסגענומען פון דער מנורה א שטיקל ליכטל, אוועקגעשטעלט זיך ביי דער טיר און יעדער בעל־הבית האט דערלאנגט אים עפעס אין דער האנט...

עלטערע יידן, סוחרים, בעלי מלאכות פון דער חברה משניות האבן נרוים חנאה געהאט פון זיינע דרשות, נאר מער פון זיינע מגידישע

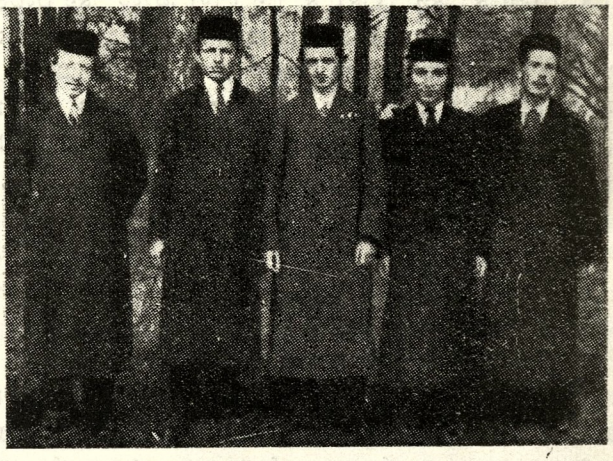
משלים אוז חסידישע מעשיות, פוז בעש"ט, פוז שפאלער זיידז, פוז דובנער מגיד... זיי האבז געקוואלז פוז אזא ייד, וואס נעדענקט אזוי אלץ אויפז קאפ. זיי וואלטז נישט מיד געווארז הערנדיק אים גאנצע נעכט, זיי האבז געהאט שטארק פאראיבל:

„חלמאי מעז האט אים איבערגעריסז די דרשה."

זיי האבז זיך אויסגעזעצט די דאזיקע זקנים מיט די וויסע בערד ביי לאנגע טישז ווי חדר־יינגלעך, לערנעז דעם פרק משניות, וואס איז געווען איינגעפירט אפצוהיטז א יעדז טאג. פירלערנעז פלעגז די בעסטע בחורים - לומדים: ביי איין טיש, ליפא פרייזער, אוז ביים צווייטז טיש קלמז הויזער. גרוים דרך־ארץ האבז געהאט יונג אוז אלט פאר ליפא פרייזער, וועלכער האט מיט זיין לערנעז פאר־קלונגעז דאם בית־המדרש, געלערנט שעורים, גמרא אוז תוספות מיט אנדערע בחורים. ער האט געהאט א שארפז זכרוז, אויך א ידיעה אין וועלטלעכע למודים, אבער זיין הויפט חיות האט ער געהאט ביים לערנעז. זיינע שוואכצע אויגז האבז געלויכטז, זיין ליכטיק פנים האט געשטראלט פוז דעם שלל אויפטועכצער איז סברות. ער איז געווען א צייט ראש־ישובה איז דער דזשיקיווער קלויז איז טארנע.

*

ביי א לאנגעז שמאלז טיש זענעז געזיצז אויסגעזעצט בחורים מיט פאות, א טייל מיט קורצע בערדלעך, וואס האבז ערשט נישט לאנג אנגעהויבז שפראצז, ביי אפענע גרויסע ש"ס־נמורות אוז געלערנט געשמאק, הויך אויפז קול, מיט א מתיקותדיקז נמרא־ניגז, וואס האט זיך צעטראגז איבערז גאנצז בית־המדרש. ביי אז עק־טיש זענעז געזיצז ארעמע לייט, איבערגעציילט די קליינע גראשנס אנ־געקליבענע פוז א גאנצז טאג, אייניקע האבז געגעסז זייער ארעם נאכט־מאל — פוז טרוקז ברויט מיט שטיקלעך הערינג. זיי האבז דערציילט זיך דערבי אויסטערלישע מעשיות, וואס זיי איז אויס־געקומעז דורכצומאכז איז וואנדערוועג. א מוכר־ספרים האט צוזא־מענגעלייגט זיין סחורה — די טלית־ים, ציצות, מזוזות, ספרים אוז מעשה־ביכלעך, זיי פארפאקט איז זעק, פארבונדז מיט שטריק, וויל צו מארגנס איז דער פרי קלויבט ער זיך פארז איז א שכנותדיק

א גרופע יונגע בית-המדרש-בחורים —
תלמודי חכמים פון לעצטן דור אין דזשיקיוו

שטעטל. דער שמש ר' משה מיטן ווינטערהיטל אויפן קאפ, וועלכן מען האט קוים ארויסגעזען דאס פנים, איינגעהילט איז א ווייבע־רישן שאל האט זיך געלאזט גיין פארשלימזל דאס בית־המדרש און געווענדט זיך צו די בחורים:

„שוין צען ביי נאכט... א מוראדיקע קעלט, א בייסנדיקער פראסט איז דרויסן."

זיי האבן געענטפערט:

„נייו, ר' משה... פאר חצות גייען מיר נישט א הים."

איז דרויסן איז געווען א טבתדיקע נאכט, די לבנה א גאנצע, די שטערן, אפילו די ווייטסטע, האבן זיך געזעהן, א ווייסע ליכטיקע נאכט, דער פינקלענדיקער שניי אויף דער ארומיקער ערד און אויף אלע קעגנשטאנדן האבן זוגענעבן א בלויע העלקייט. די צווייגרויסע ליימענע אויוונס אין בית־המדרש האבן שוין לאנג פארלוירן זייער ווארעמקייט. די שלאפנדיקע אודחים, צוגעדעקט מיט זייערע צעריסענע מלבושים, וואס זיי האבן געטראגן, זענען געלעגן געד

קורטשעט פאר קעלט, מידע פון א גאנצן טאג ארומגיין איז די הייזער נאך נדבות. זיי האבן געכראפעט און געבלאזן אזוי ווי צום טאקט, צוגלייך מיטן קלאפן פון גרויסן וואנט־זייגער, וואס האט שוין געהאלטן נאך חצות. די בחורים האבן פארמאכט די ש"ס גמרות און זיך גישארט א חיים.

די גרויסע שול

דאס אויסערלעכע אויסזעען פון דער שול האט מיט זיך פארגעשטעלט ווי א פעסטונג אין אלטע צייטן. די שול איז געווען העכער איבער אלע הייזער פון שטעטל. אירע גלאטע גראבע מויערן האבן געטראגן א בלעכענעם דאך, האבן געהאט אין זיך לאנגע פארראנדיקטע פענצטער מיט קליינע שויבן.

אין דער שול, אויף דער מזרח־וואנט זענען געשטאנען דער ארון־קודש, פארהאנגען מיט א רויטן פלושענעם פרוכת, דער עמוד, אין מיטן איז געווען דער באלעמער ארויפצוגיין אויף טרעפ. אויף די וואנט זענען געווען אויסגעמאלט תנ"כישע פראגמענטן פון אלטע יידישע היסטארישע צייטן: ווי פרעה יאגט נאך די יידן, ווי יידן בויען פתאם און רמסס, ווי יידן שטייען ארום דעם פלאמענדיקן בארג סיני, דער בית־המקדש, יידן זיצן ביי די טייכן פון בבל, די מערת־המכפלה, דער קבר רחל, אויפן באלטן אלע צוועלף מזלות און אין מיטן דער לויתן איינגעדרייט מיטן עק אין מויל... קינדער זענען שטארק באזארגט, ער זאל נישט אמאל איז א וועלכער נאכט פאר מידיקייט, אדער סתם אזוי ארויסלאזן דעם עק פון מויל און מאכן א תל פון דער וועלט... ביי עלטערע יידן האט דער לויתן דערוועקט חשק טועם צו זיין פון אים... האט טאקע די שול געשמט אין דער נאנצער געגנט. איר בויי האט געהאט אפגעקאסט א מטמון מיט געלט און איז געווען ווי א צירונג פארן נאנצן שטעטל. אבער נישט אלע בעלי־הבתים האבן דא געדא־

וועגט. די שול האט זיך געהאט אירע איגענע בעלי־הבתים, וואס זענען באשטאנען פון פשוטע ייִדן, בעלי־מלאכות מכל המינים: בעקערס, שניידערס, בעלי־עגלות און א גרויסע משפחה פון קצבים, וועלכע זענען אויך געווען כוהנים. ר' נתן קצב איז געווען א שטארקער ייִד, מיט א הדרת־פנים און מיט א לאנגער ברייטער גרויער בארד. וועז עס איז געקומען א רגל איז ער ארויף דוכנען אויפן העכסטן טרעפל פון ארון־קודש, הינטער אים אלע זיין און איר־ניקלעך, ער האט געשעפט נחת פון זיין משפחה, וואס איז אויסדער־ווייל צו בענטשן דאס פאלק ישראל. עס זענען געווען אין שול מער ווי א צענדלינג כהנים, נאר אלע זענען בטול געווארן קעגן ר' נתן קצב מיט זיינע זין און אייניקלעך. נישט בחנם האט מען אים גערופן דער כהן־גדול... וועז דער חזן האט געגעבן א זאג: „כהנים" —

האט ר' נתן קצב זיך געגעבן א לאז אין דער הייך אויף די אוי־בערשטע טענער און געענדיקט די ברכה מיט א לאנגען ציענדיקן —

„ב — א — ה — ב — ה!"

און טאקע אריבערגעשטיגן אלע אנדערע כהנים. א גרוים צופרי־דנקייט איז געווען אויסגעמאסן אויף זייז פנים, וועז ער האט פון איבערן קאפ אוועקגעמאכט דעם טלות און אלע האבן געוואונטשן:

„ישר כוח — ישר כוח — כהנים."

און ער האט געדאנקט און געלויבט אין הארצן, וואס ער איז א כהן... פארט א חשובות און הינטערווייַלעכע האט ער זיך געשארט אוועק פון ארון־קודש, פון דער עבודה.

*

דער לאנג־יאריקער גבאי פון שול ר' לייבטשע קארנבליט איז געווען א ייִד מיט א ברייט שמייכלדיק פנים, מיט אן אויסגעקעמטע בארד, תמיד אויסגעפוצט מיט א גאלדן קויטל אויפן בויך. ער האט נעפירט א גרויסע בעקעריי אויף דער באן־גאס. קיין נחת האט ער פון פאך נישט געהאט. עס איז געווען ביי אים צו חולדיק. מכלומרשט זיך נישט געמישט, געהאלטן געזעלן, דאך איז אלץ געגאנגען אויף זיין נאמען. אבער נישט געקוקט אויף אלץ האט ר' לייבטשע קארנבליט זיך געשפירט ווי א חשוב אין שטעטל: נעגעבן צדקה

מיט א בריטער האנט, ארעמע יידן האבן ביי אים געגעסן שבתים און איז דער וואכן. די שול און דאס גבאות איז וועלכע ער האט זיך געשפיגלט, האט אים כמעט געמאכט פארגעסן איז דער פרנסה. תמיד איז ער נעוועז לוסטיק. צוישן מענטשן האט ער אלע מאל געהאט ניים צו דערציילן, א גוטן וויץ, א מעשה. פון דעם האט ער געהאט א הנאה, וואס מענטשן האבן אויסגעהערט זייער רייד. שבת האט ער געטראגן א שטריימל, געקומען צום טיש פון יונגען רב, געשטעלט משקה, געטאנצט א ריקוד צווישן די שיינע חשובע יידן פון שטעטל.

*

נאר א חשוב צווישן די שול־בעל־הבתים איז געווען ר' אליעזר רבילע, כאטש זיין צינאמען „רבילע", האט געקלונגען לצנותדיק. ווארעם פלוצעם, פון וואנען נעמט זיך דער דאזיקער צינאמען? הגם אין א קליין שטעטל איז נישט קשה, עס איז גיכער מיין וואונדער, וועז איינער לעבט זיך אוים די יארן אז איין צינאמען. עס איז דאך אנדערש נישט מעגלעך, אבער א נאמען מוז דאך האבן א מקור, מוז דאך זיין עפעם צונעפאסט, ער זאל זיך האבן אויף וואס צו האלטן. נאר עס איז געווג איין בליק צו טון אויף דעם ייד און איר וועט בשום אופן נישט גלייבן, אז דער ייד קען זיך אומגיין ביי א פערד, פאכן מיט דער בייטש צוגלייך מיט אנדערע בעלי־עגלות. מיט זיין געדיכטער בארד און געקרייזלטע פאות וויי לאקן ביי דער זייט פון א פרום פנים, אנטגעגן די הויכע, יונגע בעלי־עגלות, האט זיין נידעריקער וואוקס אויסגעזעהן נאך קלענער. געדאוונט האט ער א יעדן אינדערפרי מיטן ערשטן מנין, ארוים־געפארן צו דער באן מיט אויסגעפוצטע שטיוועלעך, אלץ האט ביי אים געבלאנקט, אויפן וועג צוגעזאגט פרשת־המן... פרשת־חיראה... תפילת הדרך. אלע בעלי־עגלות, האבן פאר אים געהאט גרויס דרך־ארץ און צוגעפאסט אים דעם נאמען רבילע... וואס פאר א סכסוך עם איז אויסגעקומען צווישן זיי, זענען זיי נישט געלאפן צום דין, זיי האבן געזאגט:

„קומט, לאמיר פרעגן דעם רבילע... ווער עס איז ערעכט."

און אזוי איז עס געבליבן ווי ר' אליעזר האט געפסקנט.

נישט א יעדע שטאט האט געהאט אזא בעל־ענלה ווי ר' אליעזר רבילע.

*

דאס וויכטיקסטע ארט אין דער שול האט פארנומען ר' אלי' שמש... בשעת דאוונען האט ער זיך געדרייט אויפן באלעמער אין דער הויך. צו זיין פאטריארכאלישן אויסזעען, מיט דער ווייסער לאנגער בארד און ברייטן הויכן געשטעלטן איז נישט געווען קיין גלייכן צו אים אין שטאט. ער איז געווען שמש נאך פון אלטע צייטן און ביז לעצטנס געהאלטן זיך יונג, געמאנגען שטייף, פעסט, נישט גע־בוינן.

יעדן פרייטאג פארנאכט איז ער ארומגענאנגען דעם מארק און גע־קלאפט מיט א האלצענעם האמער, אויסגעקלאפט דריי קלאפ ביי איטלעכער טיר פון קלייט. א ייד האט א מאל געפרעגט ביי ר' אלי' שמש, ער זאל מגלה זיין דעם סוד אויף וואס זיינען מרמז די דריי קלאפ, וואס ער טוט אויסקלאפן אין א יעדער טיר. אויף דעם האט געענטפערט ר' אלי שמש:

„קיין סודות האב איך נישט... עס איז גאר פשוט... דער ערשטער קלאפ באדייט צו פארמאכן די קראמען, דער צווייטער — די נשים זאלן ליכט־בענטשן די שבת־קודש־ליכט, און דער דריטער קלאפ רופט אין שול אריין."

און פיל יארן האט ער אזוי ארויסגעפירט אלע שבתים אין שטעטל מיט זיין טראדיציאנעלן מנהג.

עמוד נגינה

געשמט האט אונדזער שטעטל מיט בעלי־תפילות און גוטע חזנים. אייניקע מיט שיינע שטימען און קאלאראטורן, אנדערע נאר האבן געהאט א מין טעם אין זאגן, אויסקלאפן א ניגנדל צום טאקט, גלייך

וו׳ פון נאטן ארויס און אלץ אויפן חסידיש־בעל־הבתישן שטייגער אן קונצן, אן חזנישע געדרייעכצער, נאר ריין פאלקסטימלעך.

אין א שבת אדער א רגל איז געווען וואס צו הערן. דער גאנצער עולם האט מיטגעזונגען. יעדן האט עס מיטגעהויבן. א יום־טוב־דיקע צופרידנהייט האבן אלע אין זיך אריינגעזאפט. אז עס האט זיך פארגלוסט א בעל־תפילה ארויינצומישן דעם חזן יאסעלע ראזן בלאטס באקאנטע שטיקלעך, פון א „בבקרת" מאכן א „ממקומך"... כאטש יעדער האט געוואוסט, אז עס איז „איבערגעניצעוועט", איז עס אבער קונציק איבערגעדרייט אוז אלע האבן א הנאה, א נחת־רוח געהאט.

די וויבער, וואס האבן געדאוונט אין דער הויך, אין דער וויבערשער שול, האבן זיך גאר נישט געקענט אויסלויבן. זייער צופרידנהייט איז געווען אין לשער, וועז בים עמוד איז געשטאנען — ר׳ אברהמטשע שליסל. פון זיין שיין זינגען אוז בטעמט קול, וואס האט זיך ארויסגעדרייט פון האלדז ארויס ווי פון א פליט אוז דערצו האט מען געהערט פשוט א׳טלעכם וואכט, זענען זיך מחי׳, אז זיי זויסן ווי מען האלט אוז קענען מיטדאוונען מיטן עולם. עס זענען געווען אזאלכע, וואס האבן געזאגט:

„ער איז ראוי צו דאוונען אין בית־המקדש..."

פארן בעסטן בעל־תפילה האט די שטאט געהאלטן דעם שטאטישן חזן ר׳ יוסף הערש, וועלכער האט געשמט אין דער גאנצער געגנט מיט זיין כאר, וואס איז באשטאנען פון זיינע זין אוז אויך יונגע יינגלעך פון שטעטל מיט קוויטשענדיקע קולעכלעך שיינע סאפראנלער. אז ער פלעגט זיך מיט זיי אוועקשטעלן פארן עמוד, איז דאס געזאנג געווען ווי א געמיש פון פארשידענע כלי זמר... ער אליין האט צוגעבאסעווען מיט זיין נעזעצטער שטימע. א יונג קולעכל האט געזאגט א סאלא אוז עס האט געדוכטן ווי א פויגעלע זינגט שירה... א שטילקייט האט געהערשט אין בית־המדרש. אלעמענס אויגן זענען געווען געווענדעט צום עמוד מיט גרוים אינטערעס, צום חזנס נוסח אוז זיסע תנועות, וועלכער ער האט ארויסגעגעבן מיט א שטארק געפיל, ממש פון היכל־הנגינה.

ער איז געווען א גרויסער בעל־מנגן, א קאמפאזיטאר, געקענט נאטן,

האט פארפאסט אליין פארשידענע שטיקלעך, נגונים און מארשלעך, וועלכע זענען געווען איז גאנג ביי אנדערע בעל־תפילות. אויף א גוטער זאך פלעגט ער זאגן:

„עס איז לעילא ולעילא."

א גרויסן חוש פאר נגינה האבן געהאט אונדזערע שטעטלדיקע בעל־הבתים און טאקע געוואוסט אפצושאצן און פלעגן זאגן אויפן חזן:

„ער איז א צווייטער זיידל ראוונער."

א נאנץ יאר האבן זיי נאכגעזונגען ימים נוראימדיקע שטיקלעך און ספעציעל פון דער עבודה, וואס ער האט אויסגעטאקט מיט גרויס מתיקות. ער איז געווען אויך א סופר, שטענדיק געזיצן ביי פאר־מעטענע יריעות און געשריבן ספרי־תורות.

געשטאלטן

ישראל דער מילכיקער

א גרויער פרימארגן האט אפגעשוידט די נאכט־טונקלקייט אין וועל־בער עס איז נעווען איינגעהילט דאם שטעטל; דער הימל איז נעווארן פון מינוט צו מינוט בלאסער, אראפגענאסן א טאג־ליכטיקייט, וואס האט געטון אפשוועכן אוז פארטרייבן די טונקעלע שאטנס פון דער נאכט. עם האט זיך צטערגן איבערן נאנצן שטעטל א מין הילכיק געקלאנג פון הויבע בלעכענע קאנען. דער אפקלאנג האט זיך אנגע־שלאגן אין די אלטע מארק־מויערן מיט א פארבייטערטן ווידער־קול. א יעדן איז שוין נעווען באקאנט די קלייגע פארקאוועטריט־לער פון דעם נידעריקן פערדל, וואס האט אויסגעזעהן ווי אז אייזעלע, די נישט נעשמירטע רעדלער פונעם קלייגעם וועגלע, וואס זענען אונטערגעשפרונגען אויפן שטיינערנעם וועג אוז זייער קרעכצן האט זיך צונויפגעמישט מיטן קלאפן פון די בלעכענע קאנען. אזוי איז אריינגעפארן ר' ישראל דער מילכיקער א יעדן באגינען מיט דער יעלביקער פויקערי — א חוץ שבתים אוז ימים־טובים. עם האט זיך נעדוכטן, אז אלץ ארום שטייט אוז ווארט, אפילו דער טאג שארט זיך נישט ארויס פריער, ביז ער הערט די מוזיק פון ר' ישראל דעם מילכיקערם כלים. ער איז נעווען א ייד א זקן, נישט נעוואוסט אפילו דעם חשבון פון זיינע יארן... נאר די שבעים האט ער אויפ־נעהשרט צוזאמן, אוז פלעגט זאגן:

„צו וואס נאכרעכענען: עס איז נאנץ קראנט ביים אויבערשטן." ארום זיין דאר פנים מיט דער נעבויגענער נאז איז נעווען א שיטער פלאקסן בערדל, וואס איז נעווען א מאל נעלבלעך. אליין איז ער נעווען, ר' ישראל דער מילכיקער, א נידעריקער, איז אים צוגעשיקט נעווארן א קלייגע דארע קלאטשע, ער זאל זיך מיט איר קענען אומ־

גיין, זי זאל נישט דארפן קיין סך האבער עסן און א נידעריק קליין וועגעלע, בלויז אויף די בלעטענע קאנען. ער אליין איז געזיצן פארנט, אויף דער קעלניע, נעהאלטן די פים אויפן דישעל, געשמיסן מיטן בייטשל און געשאלטן אויף יידיש די קלאטשע, וועו זי האט נישט נעוואלט גיין:

„רשע... שד... עמלק... אז אויסציען זאלסט דו זיך באלד און גיך." יידן מיט טליתים־זעקלעך אונטערן ארעם האבן זיך נעאיילט דורכן מארק, דורך די שמאלע נעסעלעך, וואס פירן צום בית־המדרש. פון אלע זייטן האבן זיך אנגעהויבן עפענען לאדנס פון פענצטערס, און טירן פון די קלייטן.

ר' ישראל דער מילכיקער האט צעטראגן די קאנען מילך אין די הייזער. אין א יעדער שטוב האט ער עפעס נייס צו דערציילן, אלץ, וואס ער הערט זיך אן פון פויערים אין די שכנותדיקע דערפער: — א מאל א יקרות, א מאל א זול, א שווערער ווינטער, עס גרייט זיך א קריג... דערבי האט ער אויך נישט פארנעמען צו בארימען, אז זיין מילך איז כשרסטע, אן א שום חשד. ער פלעגט דערציילן:

„אז איך קום צו פארן אין דארף ארויין, שלאפן זיי נאך די פויערים... וועק איך זיי אויף. מיינט איר, אז עס גלימט זיך זיי אויפצושטיין? דאן שרייען זיי ארוים צו מיר:

„סרולקו, ביזט נעקומען צו פרי... לאז דיין זשרובעלע א ביסל זיך פאשען."

בינו לבינו כאפ איך ארויין א יידיש ווארט... אפנעפארטיקט איז איין שטאל, נישט איך מיר אין דעם צווייטן אזוי ווי דער דין איז..." אזוי האט ר' ישראל דער מילכיקער פארזאגט אונדזער אונדזער שטעטל מיט כשרע מילך, קיין מאל נישט פארשלאפן, תמיד נעקומען צו דער צייט.

מלמדים און חדרים

פלוצלינג יינגלעך וועו זיי זענען אלע נעווארן דריי יאר, האבן מאמעס זיי נעפירט אין חדר ארויין גלייך צו ר' יעקל נוחם, דעם דרדקן

מלמד איז דער באזנאם. ער האם נעהאם א ספעציעלע מעטאדע במשך א קורצער צייט אויסלערנען קינדער, וואם קענען עברי וזי „א וואסער" און זאלן זיין פאיק אריבערגיין אין א העכער חדר, צו א גרעסערן רבין... צו אים זענען טאקע אנגעקומען כמעט אלע קינדער פון שטעטל. נעשמט האט ער אלם זעלטענער אלס בית־ספעציאליסט. ער איז געווען איז די מיטעלע יארן, מיט א קליין נרא בערדל און נעטראגן נראבע שפאקולן, וואם זענען נעווען אראפנעריקט מער אויף דער נאז וזי אויף די אויגן. ער איז נעוען א קליינשטעטלריקער דרדקי־מלמד פון באדצייטישן שטייגער, אויך דער חדר אליין, דאם איינציקע שטיבל וואו ער האט נעוואוינט מיט זיין בני־בית האט אזוי אויסנעקוקט. אבער דאם מלומדות פאר זיך האט ער נעפירט אויפן „מאדערנעם שטייגער". פלעגט שטארק מקפיד זיין די קינדער זאלן אים נישט רופן רבי נאר לערער. אויסנעשטעלט די קינדער צו צווייי אין א ריי, אזוי אדורכמארשירט מיט זיי דעם נאנצן מארק. די קינדער האבן נעשטראלט פאר גליק. אויסנעזעהן האט עם וזי אן אויספלי אין נ"בעומר. אין אמתן אבער זענען זיי נעזאנגען קריאת־שמע־ליינען צו א קימפעטארן. ר' יעקל נוחם האט מיטנעזומען די „שיר המעלות־לעד" און אויפנעהאנגען אויף אלע פיר וועגן. ער האט נעזאגט מיט די קינדער „המלאך הגואל" און נעטיילט יעדעמען צו פאלעבעם און מאן־קיכלעד.

די איבעריקע דרדקי־מלמדים פון שטעטל האבן אים פשוט מקנא נעווען. זיי האבן נישט נעטארט נייז קריאת שמע־ליינען מיט די קינדער, נאר יעקל נוחם, וואם האט נעהאט שוין א חזקה דערויף און אזוי ארום צוגעצויגן קינדער מיין וזי אלע אנדערע מלמדים.

*

באלד אקעגנאיבער איז אויך נעווען נאך א דרדיק־חדר. שיעלע האלין־העקער, האט נעהייסן דער מלמד. ער איז נעווען א נידערי־קער, מיט א נעל בערדל, שטענדיק נעגאנגען אין אפנעטראגענע מלבושים. צו אים פלעגן אנקומען בלויז אדעמע קינדער פאר א נאנץ קליינעם שכר־למוד. מיט די ארעמסטע האט ער נעלערנט אינגאנצן בחנם. בלויז פון מלומדות האט ער זיך נישט נעקענט

מפרנס זיין און געמוזט זוכן אנדערע פרנסות: געהאקט האלץ ביי יידן, ארומגעטראגן חתונה־בריוולעך אין שטעטל, אן הזמנה. אז התרעת בית דין, הושענה רבה פארקויפט שענות פארן בית־המדרש, סוכות ארומגענגענעז אין די בעל־הבתישע הייזער מיט אן אתרוג, כדי די ווייבער זאלן קענען אתרוג־בענטשן, פורים געטראגן משלוח מנות פון אייז ייד צום אנדערן. פון דעם אלעם פלעגט ער בדוחק האבן פרנסה. אפגעלערנט מיט די קינדער, האט ער זיי אפגעפירט א חיים און מיטגענומען א האק, ווייל צוריק־וועגם פלעגט ער אפ־טרעטן ביי א וועלכן בעל־הבית, אריינגעקוקט אין זיין גארטן, גע־זעען ליגן שטיקער האלץ, האט ער עס גלייך צעהאקט, קיינער האט אים נישט געהיימס און אפילו זיך נישט משווה געווען. אז שיעלע האלץ־העקער האט שוין צעהאקט מער ווי די גרעסערע העלפט האלץ איז געקומען די בעל־הביתטע, זיך געבייזערט אויף אים, הלמאי ער טוט עס אן איר וויסן... שיעלע האלץ־העקער האט עס נישט געארט דאס בייזערן, געווישט זיך מיטן ארבל דעם שוויים פון שטערן, געשמייכלט און געזאגט:

„איך גיי א דורך א יידס גארטן און זע ליגן גראבע שטיקער האלץ, לאזט עס מיך נישט גיין ווייטער... באצאלן מוז נישט זיין היינט... וועז איר וועט האבן, וועט איר מיר געבן. עס איז מיר גאנץ גראנט. איך גיי קוקן צום פעסל, טאמער איז עס ליידיק דארף מען עס אנפילן מיט וואסער."

די בעל־הביתטע האט געשמייכלט, ארויסגענומען פון אונטערן פארטער עפעס א מטבע און געזאגט:

„א גוטן טאג... גייט אייך געזונטערהייט..."

עטלעכע מאל האט ער א צופריידענער געשמייכלט צו דער מטבע:

„א גוטן טאג. א גוטן... נאר אזעלכע צווייי פארדינסטלעך און עס איז שוין דא אויף שבת צו מאכן."

*

קענאיבער דעם בית־המדרש איז געשטאנען א האלצערן הייזל, מיט א דאך פון שינדלען, פול אנגעוואקסן מיט מאד. מען פלעגט עס רופן דאס הקדש, ווייל טאקע א מאל מיט פיל יארן צוריק האט עס געדינט פאר א הקדש... די לעצטע יארן אבער האבן נע־

וואוינט דרינען גאנץ בכבודזיקער יידן. אין דעם האלצערן הויזל האט געהאט א חדר ר' שיע מאיר מלמד פאר נרעסערע קינדער, וועלכע זענען ארוים פון די דרדקי־חדרים און אריין צו אים. ער האט געטראגן א שווארץ אפגעטראגן קאפעלושל און א פארלאטע־טע קלאטענע קאפאטע, געהאט א שיינע, נישט אויסגעקעמטע ברוינע בארד און פלעגט נישט ארויסלאזן דאס פאפיראסל פון מויל, תמיד צוגעטראגן די פינגער צו די ליפן און געצויגן, געלאזט אומאנגע־נעמע ריחות פון געמיינסטן מאכארקע־טיטין. ער האט געקנעלט מיט די קינדער חומש רש"י ווי גאר קיין מלמד אין דער וועלט. אז קינדער מיט פארשטאפטע קעפ — ווי ער פלעגט זיי אנרופן — האבן נישט פארשטאנען עפעס א טייטש־וואורט פון חומש, איז ער געווען עלול דעם טייטש פון חומש־וואורט צו אילוסטרירן, צו באווייזן, אז זיי זאלן פארשטיין. עס האט זיך געטראפן, אז א יינגל, וועמ עס איז געקומען אין מיטן דער וואך, האט נישט־געוואוסט דעם טייטש פון וואורט „וילד", פלעגט ער שפרייזן מיט זעלנערישע טריט איבער דער גאנצער לענג פון חדר און אויסרייזן:

„וילד... אזן ער איז געגאנגען... געגאנגען... געגאנגען..."

דאו האט ער אויפגעמאכט די טיר פון חדר, צלייך זי צוגעמאכט און געזאגט הויך אויפן קול:

„ויבא... אזן ער איז געקומען... געקומען... געקומען..."

אזוי האט ער ארייגעקריצט אין די קינדערשע קעפלעך דעם טייטש פון וואורטער. אז קינדער האבן אזוי שנעל נישט נעוואוסט דעם טייטש פון וואורט „דם" האט ער מיט כעס געטון זיך א בים אין פינגער:

„נא... האט איר בלוט, בלוט... דם־בלוט!"

בכלל איז ער געווען א זעלטנהייט פון א מלמד. מעשיות האט ער געקענט דערציילן אן א שיעור. קינדער האבן נישט נעוואלט צוגיין לערנען אז א מעשה, אזן ער פלעגט מוזן דערציילן מעשיות: פון רויבערס, ארענדארן, קייסער־מלכהס וכדומה. די קינדער פלעגן פון דעם גרוים הנאה האבן מיין ווי פון לערנען.

* * *

דער גרעסטער חדר איז געווען ביי ר' אפרים מלמד. ער האט נע־

לערנט אין רבם בית־המדרש מיט דערוואקסענע יינגלעך גמרא מיט תוספות. צוגעזונגען מיט א ליטווישן גמרא־ניגון, פון וועלכן די תלמידים האבן געהאט שטארק הנאה און טאקע אויפגעכאפט א יעדעם ווארט מיט חשק. ביים לערנען זענען אלעמענס אויגן געווען געווענדעט צו אים, ווי ער שטייט ארומגענארטלט, מיטן פוי לישן סאמעטן היטל זיינם אויפן קאפ, פון וואנטער וועלכן עם האט זיך ארויסגעזעצט א שטיק קאפל. מיט זיין שארפן בליק האט ער אריינגעדרינגט טיף אין די תלמידימס נשמות. מיט דער האנט האט ער געפירט איבער זיין צעשטראלט פנים און ארומגענומען זיין שווארצע בארד. זיין התלהבות־דבקותדיק לערנען האט די תלמידים שטארק באגייסטערט. געשטאמט האט ער פון קאנגרעס־פוילן פון שבנותדיקן שטעטל צוויזמיר. אין דער יוגנט האט ער געלערנט אין פארשידענע ליטווישע ישיבות און געווען דער בעסטער תלמוד פון דער בארימטער מירער ישובה. דעמאלט האט ער שוין געשמט אלם עילו. ער האט חתונה געהאט און פאר קיין פריין אין דער וועלט נישט געווארט אויפנעמען קיין כסא רבנות, האט ער זיך נענומען צו מלמדות. בחורים ביז צו אכטצן יאר האבן געלערנט ביי אים גמרא מיט תוספות. במשך א צייט פון זעכצן יאר האט ער געלערנט אין אונדזער שטעטל, אויפגעשטעלט תלמידים לומדים — תלמודי חכמים. ביים לערנען איז ער קיינמאל נישט מיד געווארן, קיינמאל נישט געזאגט נענוג, נישט געלערנט אויף דער צייט, נישט אויפן זיינגער, ביז א מידיקייט פלענט באפאלן די תלמידים, אדער די שקיעת החמה האט באריסן דאם לערנען. אנגעבייזערט זיך אויף א תלמוד אבער באלד געשמייכלט. קיין שום ענינים זענען אים נישט אנגענאנגען, נאר זיך נעזוצן אין די ד אמות של הלכה, אויסגעטון אינגאנצן פון עולם־הזהדיקן לעבן, בלויז געהאט א חיות אין לערנען. נאכן ענדיקן דאם לערנען מיט די תלמידים פלענט ער זיך ארומדרייען אין הויף אייגער אליין, פארשטעקט די הענט אין גארטל און געמוחט... דערנאך פלענט ער זיך צוכאפן צום שאנק ספרים, געבלעטערט, געזוכט ביז ווייט אין דער נאכט אריין. נעווען איז ער דער רבי פון גאנצן יונגען דושיקיווער דור. פונדעסטוועגן איז ער נעווען א גרויסער ענין, פיינט געהאט כבוד,

געדאווענט שטענדיק ביי דער טיר, צווישן פראסטע יידן, און זיך צעווינט מיט זיין השתפכות הנפשדיק דאווענען. אלץ האט ער געטון מיט התלהבות.

אויפן וואנדער־וועג נאכן ארויסמרייבן די יידן פון שטעטל איז אר 1939 האט ער געשפאנט מיט התלהבות און נעזאגט:

„יידן, דער גלות האט זיך נעירט פון ארט."

ר' פיניע קירשנבוים

צווישן די חשובסטע בעלי־חבתים איז שטעטל האט פארנומען א בכבודיק ארט — ר' פיניע קירשנבוים. א ייד מיט א לאנגער קרויער באדד, וואס האט זיך פארענדיקט מיט א שפיץ, זייע צוויי גרויע זילבערנע פאות האבן צוגענעבן חן צו זיין בריטן הדדת־פנימדיקן אויסזעען און הויכן וואוקס. ער איז וויט נישט נעווען קיין גביר, אבער טראץ אלעם נעפירט א שיין בעל־חבתיש לעבן. תמיד איז ער נעווען א מסתפק במעוט. ער האט נעהאט א הויז אין מארק, א קליין קלייטל און נעצווונגז דערפון חיונה. נעהאלטן האט מען אים אין שטעטל פאר א פיקח, פלענן מענטשן צו אים קומען נאך עצות אין פארשידענע ענינים, ווי או סלייכן א סכסוך, א בור־רות, א יערן נעראטן און נעגנעבן א קלארע תשובה. אפילו א ן פאר־פלאנטערטע קהלהשע ענינים, האט ער מיט זיין דעציד רנדיק וואדט אריינגעברענגט קלארקייט.

אין ימים־נוראים איז ער נעווען א מוספדיקער בעל־תפילה. ער פלענט זיך אוועקשטעלן ביים עמוד און אדום אים זייע זין און איניקלעד. עם איז נישט פארהאנען נעווען קיין בעסערם און שע־נערם אויף דער וועלט, ווי אים צו הערן. דער עולם איז ממש נעווען באצויבערט פון בלויז די ימים־נוראימדיקע תנועות זייע, מיין ווי ביי אנדערע בעלי־תפילות אין שטעטל. זייענדיק שוין אפילו אין די עלטערע יאהרן האט ער איבערנעשטיגן די טענער פון זייע זין און איניקלעד — די משוררים און אויסלאזן פלענט ער ממש א

שאגת האריה. ער האָט געזאָגט — מלכות... זכרונות... שופרות... מיט אזא מין טעם און ביים אויסציקלען יעדן ווארט... האבן יידן צוגענומען א שטיק כוח. בכלל האָט ער זיך צעווייגט ביי פארשידענע שטיקלעך, נאר שטארק ביי — מפני חטאינו... אז די יידן, וואס א גאנץ יאר זעט מען זיי נישט אין בית־המדרש, נאר בלויז אויף ימים־נוראים, זענען אויך געווארן טיף ערירט און מיטגערישן. תמיד איז ער אוועקגעגאנגען פון עמוד אויסגעוויקט, אפילו דער טלות מיטן קיטל פלעגן זיין פייכט. קינדער האָט ער געהאָט ממש פערל. אלע זין, גרויסע בני־תורה, אהבת ישראל איז געווען ביי זיי אויפן ערשטן אָרט. אז עס פלעגט קומען אין שטעטל אריין א בעל־הבתישער יידל, א יורד אויף הכנסת־כלה, אדער סתם נאר געלט, האבן שוין ר' פיניעס זין געזעהן, אז דער יידל, דער יורד זאל חלילה נישט דאָרפן גיין אין די חייזער... זיי האבן גלייך געשאָפן געלט, געגעבן אים א מתן בסתר און דער יידל איז מיט א פרייליך הארץ ווייטער זיך געפאָרן זיין וועג.

וועגן די דייטשן ימח שמם האבן אונדז אַרויסגעטריבן פון שטעטל, איז ר' פיניע קירשנבוים מיט זיין משפחה, ווי דאָס רוב יידן פון שטעטל, געגאנגען קיין מזרח־גאליציע און זיך באזעצט אין קאלאמיי.

וועגן דייטשלאנד איז פלוצעם אנגעפאלן אויף סאוויעט־רוסלאנד און בלויז־שנעל פארכאפט די שטעט, איז זיי נישט מעגלעך געווען זיך צו עוואקואירן. האָט זיי אויך געטראפן דער זעלבער גורל ווי די מיליאנען אנדערע יידן און געוואָרן אוועקגעריסן צוזאמען מיט אלע פון אונדזער פאלק.

דער שטאָט־פאַרזאָרגער

ר' אליעזר האָט אלעמען פארזאָרגט. מען האָט אים געדופן אין נאנצן שטעטל, ר' אליעזר דער זייגערמאכער. כאטש שוין צענדליינגער יאָרן, ווי ער האָט זיך שוין נישט פארנומען מיט זיין זייר

געדמאכער־פאר, דאך האט ער געטראגן דעם נאמען ביז לעצטנס. וועז ער איז הורבגעלאפן דעם מארק, האט אים כמעט יעדער וואס האט אים געזעען אונטערגעטראגן:

„גוט מארגן, ר' אליעזר."

ער איז נישט געווען קיין גביר, נישט קיין יחסן, אויך נישט קיין גרויסער למדן אוז פארט האט ער ארויסגערופן דרך־ארץ ביי איט לעבן פאר זיין בלב ונפש איבערגעגעבענער ארבעט: פאר תומכי עניים, בקור־חול ם אוז פדיון שבויים.

זעלטז וועז איז ער נעגאנגען, נאר געלאפן. זיין בריטע צעפלאשעטע באדד איז געווען צעשפרייט. א ייד אין די עלטערע יארן, קיין מסחרים האט ער נישט געפירט, שטענדיק האט ער זיך גיאגט אוז קיינמאל נישט געהאט קיין צייט. דאס אלץ צוליב טובות הכלל־זאכן.

אז עס פלעגט זיך מאכן א מאל אויף א שבת, אז עס זענען אנגעקומען א פאר צענדלינג ארעמע לייט צו אונדז אין שטעטל האט שוין ר' אליעזר דער זיינערמאכער קבלת־שבת נישט געקענט דאוונען כצבור. אין איין האנט האט טאבאק־פושקעלע אוז אין דער אנדערער דריקנדיק צווישן צווי פ נגער שמעק־טאבאק, איז ער געלאפן פון בית־המדרש אין שול, פון שול אין חסידים־שטיבל אוז דערבי נישט קשהדיק געשווויצט, ביז עס איז אים געלונגען צו פארטיילן א ל אורחים צו די שטעטלדיקע נגידים. די אורחים פלעגן זאגן:

„אז וועז נישט די שבתדיקע מאכלים, וואלט אונדז נישט מעגלעך געווען איבערצוטראגן די שווערע וואגלענישן פון די ששת ימי המעשה..."

הערנדיק די דאזיקע ווערטער, א ז ר' אליעזר דער זיינערמאכער אנגעפילט געווארן מיט פרייד אוז אויפגעהויבן די הענט צו גאט, וואס ער האט אויך א חלק אין מחי' זיין יידישע נפשות.

אין די וואכנטעג איז ר' אליעזר זיינערמאכער געווען פארנומען מיט צוטראגן עסן פאר ארעמע קראנקע יידן, וואס זענען געלעגן אין שפיטאל — אוז אויך פאר יידן, וואס זענען געזיצן אין תפיסה. אזוי איז ער געגאנגען טאג אין טאג אוים מיט צוויי קישלעך, טעפלעך אוז קרינלעך איבער די הייזער אויף אנצופולן זיי מיט

מאכלים, און נאך וואַרעמערהויט מיט זיי מחי' נפשות זיין. נישט איינמאל איז ער ארומגענאנגען זאמלען אויף אויסצולייזן א יד פון תפיסה... פאר א פארבארגענעם ארעמען — אויף שבת צו מאכן, נאנצע נעכט פלענט ער וואכן ביי קראנקע יידן. א חוץ דעם אלעמען האט ער נעהאט די השגחה איבערן אינציקן עירוב־דראט, וואס האט ארומנעצוימט דאס שטעטל. דער עירוב־דראט האט זיך כמעט יעדע וואך איבערגעריסן. א מאל דורך א שטארקן ווינט, אדער סתם אזוי. אין מערסטן טייל האבן יונגע שקצים, וועלכע האבן געוואוסט וועגן דער דאזיקער נעהיימער יידישער דראט, נישט פארשטאנען צו וואס יידן דארפן עס האבן — און אויף להכעיס אדורכגעשניטן.

אזוי האט ר' אליעזר דער זיינערמאכער קיינמאל זיך נישט ארומנעדרייט לייידיק.

יעדעם מאל וועו מען פלענט אים אנכאפן, איז ער געווען פארנומען, פאריאגט, צעטראגן, פארדאנהט און אלץ לטובות הכלל, נעהאלטן אין איין טון מצוות איינע נאך דער אנדערער.

נישט מער דא דאס שטעטל — נישט דא איר פארזאמלונג.

ר' וועלוועלע שליסל

די לעצטע יארן האבן יידן מיין פאליטיקירט, ווי אין אלע אנדערע צייטן. א יעדער איינער האט דאך נעהאט אזוי פיל נייס צו דערציילן, מיין נאך ווי עס האבן געשריבן די צייטונגען; א יעדער האט נעפילט די אנגעשטרענגטע לאגע, דארף מען עס איבערשמועסן און סתם הערן וועמענס א מיינונג, אפשר וועט וועלן א ביסל לייכטער אויפן הארצן... א קליניקיט, וואס עס טוט זיך אין איראפע: היטלער ימח שמו האט באזעצט ווין, איינגענומען טשעכן... אבער פארט זענען פארהאנען גווועז יידן, וואס האבן נישט נעגלויבט אין קיין קריג. ר' וועלוועלע שליסל האט נעזאגט:

„די דייטשן — זיי ליגט נאך דער טעם פון יענעם קריג... נעזיגט —

אבער פארשפילט. היינטושע, וואו איז אמעריקע! בקיצר, עס איז זיך נישט דא וואס צו שרעקן. עס איז גלאט פאר זיך אינטערעסאנט. איר האט דאך אוודאי א מאל געשפילט אין שאך — שפרינגט איינער שנעל, פארשפילט ער שנעל... דאס זעלביקע שפילט זיך אן אין איראפע... מען איז זיי נישט מקנא די דייטשן... פוילן איז דאך אויך נישט אוועקצומאכן מיט דער האנט. איר וויסט נישט וואס עס הייסט קריג. מען גוט זיך אפ פריער א גוטן דין וחשבון... מען קריגט זיך נישט אזוי לייבט ווי אייך דוכט זיך."

יידן פון ארום האבן געקוקט אויף אים דערשטוינט מיט אויפגעהויבערטע הערצער, גלייך אין פנים אריין. זיי האבן געטראכט: „אפשר איז ער גערעכט, הלוואי זאל טאקע זיין ווי ער זאגט... ר' וועלוועלע שלימזל, א געלערנטער מענטש, א פאליטיקער."

פיל יארן איז ער געווען אין קהל, געהאלטן רעדעס אין בית־המדרש ערב וואלן צום שטאט־ראט, צו דער קהלה אדער צום פוילישן סיים. דאס שטעטל האט אים זער גערן געהאט, וויל ער פלעגט אלץ שטארק קריטיקירן און זאגן דעם אמת א יעדן אין די אויגן. אין דער קהילה איז ער געווען פון דער אפאזיציע, זיך אפגעשטעלט אויף א יעדן פונקט און כמעט א יעדע זיצונג האט זיך פארענדיקט מיט א היציקער מחלוקה. ער האט געהאט צו זיך א צד, וואס אין אריינגעקומען מיט דער הילף פון „מזרחי", סתם ציונישטן, אבער תמיד אויסגעמאכט א מינדערהייט. מיט די אגודיסטישע ראש־הקהלה־לייט איז ער געווען אייביקע יארן צעקריגט, נישט חלילה פאר פריוואט־ענינים, אדער וועגן פרנסה און געשעפטלעך, נאר בלויז א פאליטישע שנאה, וועלכע האט זיך געהאלטן אין איין אויפפרישן. ביי יעדער געלעגנהייט איז געשטיגן זיין פארביסנקייט. זיך אליין האט ער געהאלטן פאר דעם „שטאט־שגיח". ער פלעגט זאגן:

„א שטעטל מוז האבן א שגיח... איז דער גורל געפאלן אויף מיר, וועלוועלע שלימזל... מוז מען עס אננעמען באהבה."

אויך אין שטאט־ראט, וואו ער איז געווען אויסגעוויילט אלס ראט־מאן האט ער נישט געשווינגן. ביי יעדער געלעגנהייט האט ער געגומען א וואָרט און מיט זיין געזעצטער פוילישער שפראך פאטעטיזירט די אינטערעסן פון די יידן כלפי־חוץ. מיט זיין רייסנדיקן קול

האט ער נערים שטיקער פון די גויאישע ראטמענער. מיט א צוויי צענדלינג יארן צורוק איז דער בירגער־מייסטער, א שונא־ישראל, אראפגעזעצט געווארן פון זיין אמט דורך אים. אויך איז שטאט־ראט האט מען אים פיינט געהאט. דער פארזיצער האט אים תמיד באגרענעצט זייענ אויפטריטן, וועלכע האבן געשטאכן זיי איז די אדערן. טיילמאל איז ער אויסגעשלאסן געווארן פון די שטאט־ראט־זיצונגען פאר זיינע נישט טאקטישע אויסדרוקן, וועלכע ער האט זיי געשליידערט אין פנים, וויל חנפענען דעם פריץ, האט ער נישט געקענט. ער האט זיין אויפגאבע גוט געהיטן אוך געשטאנען אויף דער וואך פאר א יעדער יידישער אנגעלענהייט. ער פלעגט שטענדיק זאגן:

„אז סתם זיצן האט מען מיך נישט אהינגעשיקט."

ער האט זיך באטראכט פאר א שלוח צבור, וואס וויל נישט מוען זיין בשליחות אוך טאקע געטון אלץ בשלימות. ער האט זיך דערביי נישט געהאלטן אין גרויס, א יעדער איינער איז ביי אים געווען א חשוב, געשמועסט שטיל אוך באשיידן מיט זיינע פילאזאפישע גדאנקען, וואס האבן זיך אים תמיד געפלאנטערט אין קאפ נאך פון די יונגע יארן אן.

ביז לעצטנס האט ער נישט אוועקגעלייגט די ספרים פון די הענט. אין דער פרייער צייט האט ער געמישט, געקוקט אוך אויפגעפרישט. עס איז אים געווען א שאד דאס אלץ געלערנטע צו פארגעסן, תמיד עוסק געווען מיט יונגע בחורים פון בית־המדרש, דאס איז ביי אים געווען דאס גרעסטע פארגעניגן. עס האט זיך אים געדוכט, אז ער איז אזוי יונג ווי זיי, דערמאנענדיק זיך ווי ער האט אין דער ישובה געדורשט נאך עפעס וועלטלעכע למודים אוך ווי שווער ער האט, בגנבה פארשטעקט, געלייענט די שרייבער אוך קלאסיקער פון דער יידישער אוך וועלטלעכער ליטעראטור. ער האט געגעבן צו פארשטיין די טיפע גדאנקען זיינע, וועלכע די געשפיצטע קעפ פון די בחורים האבן שנעל אויפגעכאפט מיט פארווונדערונג. זיי זענען דערשטוינט געווארן, ווען ער האט דאס אלץ ארויסגעלייגט אין א פסוק, געפלאכטן מיט מאמרי חז"ל. דאס איז געווען זיין ציל פון זיין גריבלען זיך אין פרעמדע ליטעראטורן, אויפווייזן, אז אונ־

דזערע חכמים האבן אט דאס טאקע געזאגט, נאר מיט טויזנטער יארן צוריק... זיין פנים מיט דער גאלער בארד האבן דעמאלט געשטראלט פון נחת.

ר' העשל כאנער
און דער רויטער ישעי'

צווישן די געזעלשאפטלעבע און פאפולערע פערזענלעכקייטן פון שטעטל האט בלי ספק געהערט ר' העשל קאנער. זיין טראדיציאנעלע רעליגיעזע התנהגות האט באזירט אויף א שיטה, וואס זאל זיין אויסגעהאלטן על פי דין, וואס ווייזט אן דעם דרך הישר. ער האט געזאגט:

„די חסידישע קלות וחומרות נייגן אוועק פון שלהן ערוד."

ער האט געטראגן א לאנגע בארד, וואס איז געווען צוגעשניצט אויף גלייד, אויך זיין קלידונג איז געווען אנדערש ווי פון אנדערע בעלי־הבתים. קיין לאנגע מלבושים האט ער נישט געטראגן, נאר א מאנטערנעם אנצוג, וועלכער איז געווען פון ביידע זייטן מיט טאשן באשטעקט מיט צייטונגען און זשורנאלן. תמיד איז ער געווען פארנומען מיט געזעלשאפטלעכער ארבעט, אין די הענט געטראגן פאפירן, אקטן און א שטעקעלע האט געהאנגען אויפן לינקען עלנבויגן. ער איז געווען אינטעלעקטועל, דער בעסטער רעדנער פון שטעטל און אויפגעטרעטן מיט רעדעם אויף פייערונגען, באנקעטן, פארזאמלונגען פון אלע ציוניסטישע ארגאניזאציעס. ער איז געשאנען נאנט צום „מזרחי". אז עס זענען אבער געקומען וואלן צום ציוניסטישן קאנגרעס האט ער תמיד געשטימט פאר די אלגעמיינע ציוניסטן.

ער האט געטנהט:

„וויל פאר בנין הארץ דארף מען זיך כולל זיין מיט אלע יידן אין איין פארטי."

*

איך דערמאָן זיך וועז איך בין געווען א ייִנגל אוז געאַנגען אין חדר. אהיימגייענדיק האָב איך באַמערקט אויף די חייזער־וועגט ריזיקע קאָליִרטע אַפישן מיט גרויסע אותיות, וואָס זאָגז אַז:

„היינט וועט רעדן אברהם האַרצפעלד, דער באַוואוסטער ציוניסטן פירער, וואָס וועט אַפּנעמען א גרוס פון ארץ־ישראלדיקן יידישן ישוב."

נישט לאַנג געטראַכט, האָב איך אַנגעהויבן לויפן, אויסגעמיטן דאָס הויז וואו מיר האָבן געוואוינט אוז באַלד זיך געפונען אין גרויסן לאָקאל פון דער ציוניסטישער אַרגאַניזאַציע.

עס איז נאָך צו פרי. דאָס לאָקאל איז געווען אַנגעפילט מיט יונגע פון אַלע ציוניסטישע פּאַרטייען, אַבער קיין חדר־ייִנגלעך זעט זיך נישט... איך האָב זיך פּאַרשטופּט אין א ווינקל, מען זאל מיך נישט אַרויסזעען, זיך איינגעהערט צום געזאַנג פון דער התלהבות־דיקער יונגט, וואָס האָט געזונגען העברעאישע לידער מיט מתיקות־דיקע האַרציקע טענער:

כנרת שלי אוי כנרת שלי
חייתי שם או חלמתי חלום...

דערנעבן זענען געזיצן יונגע לייט אין אונטערגעברומט א בענקענ־דיקע מעלאָדיע:

אוי, אוי... אוי ווי בענק איך אזוי נאָך דיר, ירושלים

א טיפּע באַגייסטערונג האָט מיך אַדורכגענומען, מיטגערישן. איך האָב אינגעזאַפּט אין זיך די וועלטער אוז געשעפּטשעט מיט די ליפּן. שטיל ווי א תפילה האָב איך נאָכגעזאַגט וואָרט ביי וואָרט:

אוי, אוי... אוי ווי בענק איך אזוי נאָך דיר, ירושלים

אין אַן אַנדער ווינקל זענען געזיצן רעליגיעזע בחורים מיט קאַפּעלושן אוז געזונגען מיט גרויס געפיל ציענדיקע טענער:

על אם הדרך שמה מתגוללת
שושנה חבלילת עינים...

מען האָט אַנגעהויבן מיך צו באַמערקן. ווער עס האָט מיך געזעען גיט מיר א שטויס, א קניף. איך האָב אַלץ פאַרליבגענומען — אַבי מען יאָגט מיך נישט אַרויס. אוז באַלד ווען איך קענען זעען דעם ארץ־ישראל־שלוח. מיינע אויגן זענען געווען בסדר געווענדעט צו

Le "Mess" officiers du Liban (Septembre)

דער טיר. עס האט נישט לאנג געדויערט ווען איז דער באגלייטונג פון צווי מענטשן איז ער געקומען. דער גאנצער עולם האט זיך אויפגעשטעלט, מען האט אים צוגעפירט צום פרעזידיום־טיש. ר' העשל קאנער באגריסט דעם חשובן גאסט.

„אברהמעלע הארצפעלד, דו ביזט דאך דאס הארץ פון פעלד... גיב אונדז אפ א גרום פון פעלד פון אונדזער הילף לאנד..."

נאך איידער אברהם הארצפעלד האט באווייזן עפעס צו זאגן, איז אויסגעבראכן אין זאל א שטורעם אפלאדירסמענטן. דאן האט ער אנגעהויבן:

אשרינו, אשרינו מה טוב, מה טוב חלקנו...

דער עולם איז מיטגעריסן געוואָרן מיט דעם הארציקן פרייליעכן ניגון. ואיך האב אויך מיטגעזונגען און זיך מחי' געווען מיט די א ווערטער, וואס זענען מיר געווען באקאנט פון דאוונען.

מיט זיין גייסטיקן באגאזש איז ר' העשל קאנער געווען שטענדיק גרייט פאר א יעדן איינעם, מיט אן עצה, אנשרייבן א ביטע אדער אינטערוועניר, אויסנוצן זיין פערזענליכן איינפלוס ביי דער מאכט. זיין פריוואט־לעבן האט ער כמעט אוועקגעשטעלט אין דער זייט. קיין געשעפטן האט ער נישט געפירט, געהאט א פארט־עטונג פון א פארזיכערונגס־געזעלשאפט און פון דעם זיך מפרנס געווען. אויך איז זיין לעבן נישט געווען זער פרייליעך. קיין קינדער האט ער נישט געהאט. ער האט זיך אבער תמיד באמיט צו זיין אויפגעלייגט, אויסגעפוצט, מיט א שמייכלענדיק פנים. דורכגייענדיק די גאס, האט אים יעדער באגריסט מיט כבוד. טאמער האט אים ווער אפגע־שטעלט, האט ער יענעם אויסגעהארכט געלאסן, רואיק. איטלעכער האט געשפירט אין אים א פריינד, וועלכן מען קען פארטרויען... פון דער ציונים־טישער ארגאניזאציע איז ער אויסגעוויילט געוואָרן אין דער קהילה, אין שטאט־ראט צוזאמען מיט ר' וועלוועלע שליסל. די ביידע זענען געווען גוטע חברים און זיך צום בעסטן פארשטא־נען אין אלע ענינים.

באזונדערס האט ער ליב געהאט זיך אפצושטעלן אינטענהן מיטן רויטן ישעי', מיט דער רויט־געלער באָרד, וואס איז געשטאנען ביי א סטראנאן מיט פויערישע שיכווארג, אריינגעקוקט אין א ספר אדער

א חברת עמי מוסר ,,השמר לך פן תשכח את ה' אלהיך"

אין א צייטונג:

„נו ישעי'... האסט שוין עפעס נעלייזט?"

„פון וועמען זאל איך לייזן, אז מען זעט נישט קיין קונה."

„דאס איז דערפאר ישעי', ווייל דו פארסט נישט צו קיין רבין... אז א רבי ווינטשט אן, נייט עס נאר אנדערש."

„אוי! לאזט מיר געמאך, ר' העשל... איך וועל שוין נישט פארן זוכן קיין תיקון פאר מיינע שיד... ווייל וועז איך זאל אנהויבן פארן צו א רבין וואלטן פיל חסידים אויפגעהערט צו פארן... דעריבער איז גלייכער אזוי... מילא. עס קען דאך נישט זיין קיין וועלט מיט בלויז חסידים... און אז פארצייטנס האט מען נישט געוואוסט פון פארן צו א רבין, געהער איך חיסט עס צו יענע דורות... מאלט אייך אוים, וועז איך וואלט געווען אין די צייטן פון בעש"ט, וואלט איך יא געפארן, ווייל איך זוך אז אמתדיקן רבין..."

„זעסט ישעי', אז דו ביזט נישט קיין מתנגד... כאטש אין שטאט האלט מען דיך פאר א שטארקן מתנגד..."

„צוריק געשמועסט וועל איך אייך זאגן ר' העשל, אז דאס חסידות האט א סך אויפגעטון פארן פראסטן עולם, וואס וויקלט זיך איין אונטערן לבוש מיטן נאמען חסיר און גיט אים ארייז א תוכן איז זייז הויליער נשמה... אבער א ייד, א יודע ספר, איז פטור פון דעם אלעם... האב איך דאס נעכטן נעזאגט אין בית־המדרש, האט מען מיך פארשריגן, אז איך בין א שנץ..."

„האסט דו דאך זיי נעקענט ענטפערן — אז א ממזר, א תלמיד־חכם, איז גרעסער ווי א כהן אז עם הארץ..."

„איך האלט נישט ביים באוואדענען די וועלט... זאלן זיי נאר מיינען, לשם שמים איז זיכער גוט. אבר זעט, ר' העשל, עס איז מיר גראד אונטערגעקומען צו לייענען דעם היסטאריש ראמאן „אהבת ציון" פון אברהם מאפו... דאס לשון איז אזוי מתיקותדיק אוז עס נעפעלט מיר מיין ווי דער היינטיקער מאדערנער העברעאיש. צו וואס האט מען זיך נעדארפט ברעכן דעם קאפ מיט פרישע אויס־דרוקן אוז פארלירן דאס פאלקסטימלעכע לשון פון תנ"ך, דעם חיי־ליקן סטיל, דעם משל מליצה פון די נביאים. זיי זענען אונדז מבזה. איך מיין די פרייע. איך גיי כמעט ווי איינגעליינט פאר

חרפה... זע ואיך דען נישט דעם חלול שבת זייערן און כל מיני עברות... דאם דארף זיין אונדזער קומענדיקער דור... וואו איז דער אמאליקער דור, וואם איז ארוים פון דער ישובה און בית־המדרש, וואם איז געווען אנגעזאפט מיט ש"ס ופוסקים... אים זעט מען מיין נישט. דער גאנצער יונגער דור האט זיך צעלאזט איבער די פאר־איינען, קינדער ארוימגעשלעפט פון די חדרים... ווי קען מען צוקוקן און שווייגן צו אזא הפקרות, הגם מיין פארטיי די „מזרחי" גייט האנט ביי האנט מיט די ציוניסטן. דאם איז דאך נאר צוליב דעם הייליקן ציל פון בנין הארץ..."

אזוי האט זיך דער רויטער ישעי' געהאלטן איז דער מיט ביים שביל הזהב. דער חסידישער עולם האט אים געהאלטן פאר קאליע פאר זיינע געדאנקען, וואם ער האט אויסגעוועבט מיט מאמרי חז"ל און מדרש, הגם עם איז חלילה נישט געווען קיין שום אפיקורסות נאר גלאט אזוי סתם אן א שום פארוואם, זענען געווען געאסרט דעם רויטן ישעי'ס דרשות. יעדן טאג האט ער געפלענט לערנען מיט בחורים א שעור גמרא מיט תוספות איז „מזרחי"־לאקאל און זיין קול האט זיך צעקלינגען איבערן גאנצן מארק. ער האט שטארק ליב געהאט ארץ־ישראל. ער האט מיטגעלעבט מיט א יעדן נייעם קיבוץ און מושבה, וואם איז דארט געשאפן געוואָרן. ער איז אויך געווען א שטארקער קעגנער פון דער אגודה, וואם האט ארויסגע־לאזט ארץ־ישראל פון איר פאליטישן פראגראם. ער פלענט זאגן: „עיקר חסר מן הספר."

ער האט געשטאמט פון א קאנדעם פויליש שטעטל. נאך פאר דער ערשטער וועלט־מלחמה איז ער געקומען קיין מערב־גאליציע און זיך באזעצט אין דושיקוו, וואו ער איז געוואָרן ר' נחום צוקער־ברויטס איידעם. פינף און צוואנציק יאר האט ער זיך געדרייט ביי זיין סטראגאן מיט פויערישן ש־כוואַרץ. דאם האט ער געהאלטן נאר פאר א פירמע און אריינגעשלעפט קונים צו זיך אין שטוב. זומער איז ווינטער האט ער זיך געדרייט אויף דער וואד מיט די ציצות אין דרויסן און געזוכט פרנסה. בנו לבינו איז אגודיזם, מזרחיזם, השכלה אויך א סחורה, ווער שמועסט א גוט וואָרט איז מער ווי פרנסה.

דער כנאי

צוגלייך מיט אלע שטעט פון פוילן איז אויך אונדזער שטעטל געווען געבענטשט מיט פארטייען און פראקציעס מכל המינים, וועלכע האבן געגומען שטייגן און אויסוואקסן איבער נאכט. די יוגנט פון שטעטל איז געווארן אינגעטיילט ביי זיי, ביי יעדן צו ב'סלעד. איינמאל זענען יידן געגאנגען צו מנחה ומעריב. זיי האבן זיך אפגעשטעלט אין גאס ביי א העל באלויכטן פענצטער. איינער האט געפרעגט:

„וואס איז דא? וואס קוקט מען?"

יעדער האט געהויבן מיט די פלייצעס. א יונגערמאן האט דערקלערט:

„וואס איז זיך דא אזוי פיל צו חקרנען. איר זעט דאך א פרוי'ער פאראיין. אט האט איר אויסגעשריבן מיט בלאע אותיות — „עקיבא"... די פארטי זייערע הייסט אזוי..."

„וואס טוט מען אזוינס אין דעם פאראיין?"

„אוי ר' יוד... פרענט נישט בעסער. גאר נישט אומשטיינסגעזאגט... איר הערט דאך, מען זינגט און מען טאנצט — מיידן מיט יונגען אין איינעם."

„טאקע? — רחמנה לצלן!"

בלין שנעל האט זיך צעשפרייט דאס נייס איבערן גאנצן בית־המדרש און חסידישע יידן זענען געווארן שטארק אויפגעברויזט, איז כעס אויף די אלע ארגאניזאציעס, וואס זענען עלול צו ברענגען חלילה שלעכטס אויף דער שטאט.

נעבן עמוד, אין א רעדל יידן, האט דער מאדענער שוחט ר' יצחק הערש הייזעריק געשריגן:

„נייז! מען טאר נישט דערלאזן! אט האט איר די סיבה פון אלע אומגליקן, וואס קומען אויף דער שטאט... די פלוצעמדיקע שרפות, וואס ברעכן אויס כסדר, איז ביי אייך א קליינע פלאג? און וועד

וויסט חס ושלום, וואס עס קען נאך גורם זיין, אזא מין הפקרות... עס ליגט דער חוב אויף אונדז — ובערת את הרע מקרבך... אט וועל איך זיי וויזן."

און ער איז ארוים מיט א ברען. זיינע וויסע באדד און פאות זענען געווען צעשוויבערט, דאס פנים רויט, מיט פארלאפענע גלאנצנדיקע אויגן, זיין שווארצע אטלאסענע בעקעשע איז געווען צעקנפלט, די גראבע לאנגע ציצות פון טלות־קטן האבן זיך נעקלאפט אין די קניען. יידן זענען אים נאך, געוואלט זען, וואס עס יועט פארקומען. ער איז אריינגעקומען אין פאראיין „עקיבא":

„ארוים פון דאנען!"

זיין רויט פנים איז נעווען מיט רגזה און צארן. ער האט זיך געווארפן אויף אלע אנווועזנדיקע, וועלכע האבן געזונגען, געטאנצט און זיך גאר נישט גערעכט אויף אזא מין באגעגעניש. מיט ביידע הענט האט ער געשלאגן פון אלע זייטן, ארויסגעיאגט און געשריגן הייזעריק:

„שקצים! חציפות!"

פאר ר' יצחק הערש שוחט האבן אלע דרך־ארץ געהאט. קיינער האט זיך נישט געוואגט אנטקעגנצושטעלן. אין שטעטל האט איטלעכער געפילט זיינע אמתע תמימות, וואס האבן ארויסגעדרינגט פון טיפער אויבערצייגנדיקער און ערלעכער פרומקייט. ער איז נישט געווען פארמישט מיט קיין פאליטישע פארטיאישע כוונות, ער איז געווען דערוויטערט פון אלע פארטייען, אפילו די אגודה האָט אים נישט געפעלן, נעמאכט זיי פארוואורפן, אויסגערעכנט זייערע חסרונות, וואס זיי האבן מתיר געווען צו לייענען צייטונגען און ביכער, יונגע לייט און בחורים זיך שערן די בערד. ער פלעגט זיך כעסן, וואס מען לערנט שוין נישט אזוי ווי פארצייטנס... ער פלעגט עוסק זיין מיט דוד רחמהם וועגן דעם ענין, מען זאל נישט דערלאזן די יונגע בחורימלער זאלן ווערן מיטגעריסן אויף דעם דרך. דער שארפער קנאי האט פארמאכט אין זיין הארץ פיל ליבשאפט צו חסידישע יינגלעך און איז נעווען צו זיי צוגעלאזן, פריינדלעך ווי א חבר. אזוי האט ער זיך פארנומען א חוץ שחיטות אויך מיט פארשידענע תקנות פאר דער שטאט. דאס גאנצע אחריות האט ער

ארויפגעליגט אויף זיך אליין, מיט אלץ זיך געקענט אן עצה געבן אז קיינעמס הילף. דערווייסנדיק זיך, אז ביי דער ווייסל איז פארא א פליאושע וואו עס באדן זיך מענער און פרויען צוזאמען — דארף מען אויך דארט א בליק טון... נענוג געווען עם זאל ווער זאגן, אז ר' יצחק הערש שוחט גייט. און באלד האבן זיך אלע ארויסגעכאפט פון וואסער — אנטלאפן פון דער פליאושע, זיך באהאלטן צווישן די געדיבטע הושענות־צווייגלעך.

אויך די קצבים האבן פאר ר' יצחק הערש שוחט שטארק מורא געהאט. עס פלעגט טרעפן ביי אנדערע שוחטים, אז א בהמה איז טריפה געווארן, האבן קצבים זיך צעשרגן, געליארעמט, אפילו געדראט מיט שלאגן. דאקעגן ביי ר' יצחק הערש שוחט האט זיי דאס כמעט ווי נישט געארט. שטארק באליבט איז ער געווען ביי דער שטאט. אן אמתדיקן פרומען יוד האט יעדער גערן געהאט. ער איז געווען א יוד פון פארטייטנס. אין שבתים און ימים טובים האט ער זיך אנגעטון דעם גלאנצנדיקן זוידענעם כאלאט, ווייסע שיך און זאקן און אויסגעזוכען ווי א מלאך.

ר' משה ניחדם

עס איז שוין נאך די מיטאג־שעהן, די זון האט געהאט שוין זיך איבערגעבויגן אויף דער צווייטער העלפט מארק. יידן זענען געווען פארנומען מיט פארשידענע מסחרים, פאריאט נאך ואגת הפרנסה. טייל האבן געשפאנט איבערן מארק כאפן ביי ווען א גמילת חסד, א בישרע הלוואה, מאנכע זענען געמאנגען אויף דער פאסט, אנדערע ווידער האבן געאייליקט מיט שנעלע טרייט אין דער קאסע אשטשענדנאשטשי אדער באנק לודאוויי באצאלן ווקסלען אין דער לעצטער מינוט, כדי זיי זאלן נישט דארפן גיין צום פראטעסט...

די גאלאנטעריע־סוחרימלעך פון די מארק־בודקעס און טישלעך זענען געלאפן מיט פולע שאכטלען סחורות: שטיקער זייף, זאקן, שניר־בענדלעך, טאשמעס פון פארשידענע קאליבן. יעדער איז געווען

אריינגעטון איז לעבן פון נשמיות, פארהארעוועט איז עולם־הזה = כחורה... קונים... וועקסלען... ריוח... געלט...

אבער פאר ר' משה ניחהם איז דאס אלץ נעווען פרעמד. ער האט דערמיט נישט געהאט קיין שום שייכות. ער האט געהאט זיך זייב באזונדער וועלטל: נעשטאנען אין בית־המדרש און נעדאווענט, איבער־ געחזרט א פאר מאל יעדעם וואכרט מיט פארשידענע כוונות. ער האט מדייק געווען על פי סודות הקבלה און דקדוק. מנינים זענען נעמאנגען, מנינים זענען נעקומען. אבער ר' משה ניחהם האט ערשט געהאלטן ביי קרבנות... מיט זיינע גרויסע ברעמען האט ער געהאלטן אין איין אויסציען און איינשרומפן דעם הויכן געפאלבטב שטערן, דעם טלות, ארויפגעווארפן איבער זיין קאפ וואס האט זיך געווינט אין דער בריים. יידן האבן זיך נעוואונדערט אויף ר' משה ניחהם התנהגות צו דאווענען אזוי שפעט — לאנג נאך זמן־תפילה און זיך אליין אויסגעטיישט:

„מן הסתם וויסט ער וואס ער טוט... מען דארף אים נישט זאגב קיין מוסר."

ווייל געהאלטן האט יעדער ר' משה ניחהם פארן פרומסטן ייד פון שטאט — וואס לערנט און דאוונט א גאנצן טאג. קיין מסחרים זענען אים נישט אנגענאנגען, מיט דעם האט זיך פארנומען זיין ווייב — ניחה די אשת חילטע, וואס האט שוין פארזארגט פרנסה פארב גאנצן הויזגעזינט. אט טאקע פאר דעם האט די שטאט אנגעפאסט צו רופן ר' משהן, אויפן ווייב נאמען: ר' משה ניחהם.

קיין נאר גרויסע מסחרים האט זיין ווייב ניחה נישט געפירט. אויף א טישל אין שמאלן קלייטל זענען געלעגן אויסגעלייגט עטלעכע שאכטלען מיט פויערישער גאלאנטעריע. פון פ"ל סחורה האט ניחה נישט געהאלטן. זי פלעגט זאגן:

„צו וואס טויג א סך סחורה? האבן אלץ אויפן קאפ... אכטונג־ געבן פאר גנבות... און היינטיגשע ערשט האבן צו טון מיט שטיי־ ערן... דער עיקר איז דאך ניש די סחורה, דער עיקר איז — דער קונה."

פאר דעם האט זיך כסדר געטראפן, אז עס פלעגט אויספעלן גראד דאס ארטיקל, וואס דער קונה וויל. זי פלעגט זאגן צו איר בני־בית =

„זאל ער וואַרטן דער ערל... לאזט אים נישט אַוועק, א גוטער קונה, א דימענטיקער גוי."

און זי טוט מכלמרשט אים חנפענען מיט א גלעטאויפן אקסל, ער זאל נישט אַוועקגיין. און זי לויפט, פלייט צו די הורט־סוחרים ר' אברהם פליישער אדער אהרן צוועטשקנבוים, כאפט ביי זיי א שטיקל סחורה אויף באַרג:

„מען וועט זיך שוין אפרעכענען שפעטער."

אויך איז ניחה געווען שטאלץ מיט אירע מאַן און זיך געגרויסט:

„אין מיין משהם דאַוונען און תורה לערנען וועל איך אויך האבן א חלק. אין זיין זכות האט מען נאר א ביסל פרנסה, און מען לעבט מיט לייטן צוגליך."

ר' משה ניחהם האט נישט משנה געווען זיין רגילות. אייביקע יאַרן, אפילו זומער איז די גרעסטע היצן פלעגט ער גיין איבערן מאַרק, איין האנט אריינגעררוקט אין ארבל פון צוויטן, דעם תפילין־זאק אונטערן ארעם, איינגעבויגן מיטן קאפ און געהאלטן אין איין זאגן, געמורמלט שטילערהייט נאר אליין עפעס, וואס איז אים געבליבן פון דאַוונען.

א יעדן טאג, אין דער מיטאג־צייט, איז ר' משה ניחהם פארטיק געוואַרן מיט שחרית.

דער כשרער שניידער

צווישן די כשרע שניידערס פון שטעטל איז ר' אברהם אב'נו געווען דער פאפולערסטער מיט זיין שטייגער מלאכה. נישט געגייט פאר קיין גויים נאר בלויז פאר יידן. ער האט מדקדק געווען אויף שעטנז, זיך אויסגעקענט אויף אלערלי ליוונטן. האט ווער געהאט א שפק אין זיין שטיקל סחורה איז ער געקומען צו אים עם ווייזן. ער האט געהאט אן אויסזען אין זיין געלאטעטן גראַען שפענצער מיט דער לאַנגער באַרד אין בריטן קאפל אויפן קאפ — ווי א פארבארגענער חייט פון אמאליקע צייטן... ער האט געוואוינט נעבן די רולקעס,

אין א קליין נידעריק הייזל, געטון זיך זיין ארבעט געלאסן: נעגייט קאפאטעס, בעקעשעס, איבערגעניצעוועטע אלטע אויבערמאנטלעך. ער האט תמיד געטראגן אויף זיך שטיקער צעשניטענע פאלעס, דאס צאלבענדל אויפן האלדז, וועלכעס ער האט קנאפ וועז באניצט. דאס רוב האט ער געהאט די מאס אין דער האנט, געמאסטן מיט די פינגער, געמאכט א שפאנג, געצייכנט מיטן וויסן קרייד לויטן אויג, געשניטן פון דער האנט אוועק.

וואס מער די מאדע איז געשטיגן ביי אנדערע שניידערס, פון פאר־שידענע אופנים זיך געביטן אמאל אזוי, אמאל פארקערט, איז ר' אברהם אבינו געבליבן ביי זיין אלטן שטיגער, נישט געענדערט זיין שניט. מען האט לייכט געזעען אין דער בריטקייט פון מלבוש וועמענס מלאכה עס איז... אז מען האט אים נעזאגט א חסרון: „זעט ר' אברהם, עס איז דאך א שפאר ביים ברייט."

האט ער געשמייכלט אונטער די וואנסעס.

„אין דא איין עצה דערצו: עסן. צו וואס אוועקשניידן פון לעבער־דיקער סחורה... עס קאן דאך זיין א קאפעטשקע גרעסער. וואס זשאלעווטע איר מיין ארבעט. איך מאן דאך נישט דערפאר טייערער פון אייך..."

„נעמט ארונטער אויף א צוויי מלבוש — און די זאך אין דערליי־דיקט."

„אזוי האט מען געניט פארציטנס... און אזוי דארף מען נייען... איר זעט די מאדעס לא עלינו, ווי דאס האט נישט קיין קיום — היינט אזוי, מארגן אנדערש... אומשטיינס געזאגט, אלץ וויל מען איז אראפ פון דרך הישר... און איר וועט זען, זיי וועלן ארויפקו־מען צוריק אויף מיין שטייגער... ווי אונדזערע אבות האבן גע־טראגן."

האט ער טאקע געניט פארן עלטערן דור לאנגע קאפאטעס. און אזוי פלעגט ער זיך גרויסן און אזוי ארום זיך קוקן־שם געווען — אברהם אבינו. א שטיק פון פארצייטישטיקן לעבן האט מען נעזעען ביי אים אין שטוב: א קאמאדע, א באנק־בעטל, א פיעקעליק, א גלאנ־צענדיק חנוכה־לעמפל אויף דער וואנט. ער האט אויך דערציילט

זאכן פון פאַרצייטנס; מיט א ספּעציעלער חשיבות פֿלעגט ער רער־
צייכן וועגן ערלעבע יידן בעלי־מלאכות.

יידישע אינטעליגענטן

אונדזער שטעטל האָט אויך פֿאַרמאָגט א יידישע אינטעליגענץ,
וועלכע האָט איר גאַנצע קראפט און ענערגיע אַוועקגענעבן לטובות
דער ציוניסטישער באַוועגונג און אויף אַנדערע געביטן פון יידיש
געזעלשאפטלעבן און קולטודלן לעבן. איינער פון איר איז געווען
ד"ר צימבלער, א פֿאַרדינסטפולער ציוניסטישער עסקן, וואָס האָט
אומדערמידלעך געארבעט בלב ובנפש פֿאַרן ציוניזם. פון באַרוף
איז ער געווען אן אַדוואָקאַט. ער האָט זיך אבער מיין אפּגענעבן
מיט דער ציוניסטישער באַוועגונג, ווי מיט זיין פּראַפעסיע און אזוי
ארום אפּגעלאָזט זיין קליענטעלע. אפֿט האָט מען אים געקענט זעען
אויפֿטרעטן מיט א רעדע אין שטאָט־שן בית־המדרש. טראָץ דעם
וואָס ער האָט נישט געקענט קיין וואָרט יידיש און נערעדט איז דער
פּוילישער שפּראַך, האָט ער ביי אַלע און אפֿילו ביים חסידישן עולם,
תמיד אַרויסגערופֿן גרויס פֿאַראינטערעסירונג. אמאל איז ד"ר צימ־
בלער, ביים דורכפֿירן אן אקציע פון „קרן־היסוד", אויפֿגעטרעטן
אין גרויסן בית־המדרש מיט א פֿייערדיקער רעדע. ער האָט אנגע־
הויבן מיט א זעץ איז שלחן, אז אלץ ארום האָט געגעבן א ציטער.
מיט זיין קרעפֿטיקער שטים געגעבן א שריי אויס:
„זשידזשי! ..."
ער האָט נערעדט מיט א שטאַרקן פּאטאָס, געשילדערט די ליידן פון
אונדזער נעמאָטערט פֿאלק. דאָס איז געווען נאָך דעם, וועו מען
האָט די פּוילישע יידן פון דייטשלאַנד נעשיקט קיין זבאַנשי:
איז יאר 1938. ער האָט דעמאָלט געמאָבט א טיפֿן אינדרוק
אוּן דער גאַנצער רעליגיעזער עולם, אפֿילו נישט־ציוניסטן האָבן זיך
דערקלערט פֿאַרן „קרן־היסוד", אוּן די אקציע איז אַדורך מיטן
דערפֿאלג. וועו עם פֿלעגן קומען צו אונדז שליחים, ציו־

ניסטישע רעדנערס, האבן זיי שוין געוואוסט גלייך צו פארפארן צו אים. ער האט איבערגעלאזט זיינע קליינטן אוז זיך פארנומען מיט די חשובע געסט. עס האט אויך אמאל געטראפן, אז פון נעריכטזאל איז ער אוועק צו דערלעדיקן וויכטיקע געזעלשאפטלעכע ארבעטן. איז שטעטל זענען נאר געווען פיל יידישע אינטעלינענטן פון פארשידענע בארופן, אבער זיי אלע זענען נישט נעקומען אין באריהרונג מיט דער יידישער עפנטלעכקייט אוז יידישע ענינים זענען זיי וויניק וואס אנגענאנגען. א חוץ ד"ר צימבלער מיט זיינע צוויי חברים — ד"ר פרייזמאן אוז ד"ר ראדנער, וועלכע האבן פארנומען דעם סאמע אויבן אז פון יידיש געזעלשאפטלעכן לעבן, זענען די איבעריקע געווען דערווייטערט פון יידישן כלל.

•

ד"ר פרייזמאן איז נאך א'ן די צייט פון פראנק־יאזעף געווען שעף פון דער מעדיצינישער אפטיילונג ביים מיליטערישן גארניזאן. בשעת דער ערשטער וועלט־מלחמה 1914—1918, איז ער טויב געווארן, אויסגעלייגט דאס דאקטארישע הער־רעל אוז זיך נענומען צו דענטיסטיק.

עם זענען נאך געווען אין שטעטל עטלעכע דענטיסטן אוז צאזמעכניקערס, אבער אלע צוזאמען האבן נישט געהאט אזא צאל פאציענטן ווי ער. ביי דער נאנצער באפעלקערונג איז ער געווען זער באליבט פאר זיין בריט־האַרציקייט: תמיד געגעבן גרויסע נדבות, טאפלט ווי אנדערע שטעטלדיקע גבירים. ווער שמועסט אויף ציוניסטישע קרנות איז נישט געווען קיין שיעור. ער איז געווען א גרויסער אידעאליסט אוז ציוניסטישער עסקן, אקטיוו אין דער ציוניסישער באוועגונג. זיינע רעפעראטן האט ער געהאלטן אין א פאלקסטימלעכן יידיש אוז אין א פיינער פארם — אייגנעפלאנצט אהבת ציון אין די יידישע מאסן.

•

אין יידישן קולטורעל־פראגרעסיוון לעבן האט נענומען א גרויסן אנטייל ד"ר ראדנער אויך א מעדיצינער. ער איז געשטאנען צו דער דיכפאויציע דעם נאנצן שטעטל, סיי ביי טאג, סיי ביי נאכט. ארעמע מענטשן האט ער געהיילט בחינם. באזוכנדיק אן ארעמאן האט ער

אוועקגיענדיק נאר איבערגעלאזט אויפן טיש געלט אויף רעצעפטן. ער איז געווען פרעזעס פון די יידישע ספארט־קלובן „מכבי" און „הרצון". עס האט זיך א מאל געמאכט, אז יידן פלעגן אריינהאקן עטלעכע גאלן — פוילישע ספארט־קלובן, איז עס ביי אים געווען א שמחה, גאר א גרויסע. ער פלעגט זאגן, אז דאס ראטעווען דעם יידישן כבוד. טאמער איז אבער געווען פארקערט, האט ער געהאט גרויס צער, נישט געקענט צוזעהן און איז אוועק פון ספארט־פלאץ. ער האט זיך אויך פארנומען מיט דער יידישער ביבליאטעק. בא־שטעלט ביכער מיט חדשים פרי־ער, אויידער זיי זענען דערשינען. אזוי ארום איז אויך די יידישע ביבליאטעק אין דושיקווי אויסגע־וואקסן צו אייגער פון די שענסטע און גרעסטע ביבליאטעקן פון דער ארומיקער געגנט. ער איז געקומען צו אונדז אין שטעטל, זיך ארומגעזען אין וואס עס נייטיקט זיך און גלייך ארגאניזירט פארשי־דענע געזעלשאפטלעכע אינסטיטוציעס. אזוי האט ער אויך געגרינ־דעט די ציוניסטישע באנק און געווארן איר דירעקטאר.

די דערמאנטע יידישע דאקטוירים זענען נישט קיין געבוירענע אין אונדזער שטעטל. זיי האבן געשטאמט פון מזרח־גאליציע. צוליב פרנסה האבן זיי זיך באזעצט אין דושיקווי מיט אן ערד א פערטל יאר־הונדערט צוריק. גראד זענען געווען פרייע ערטער פאר די אויבן דערמאנטע פראפעסיעס. זיי האבן געגעבן א גרויסן ביישטייער צו דער אנטוויקלונג פון געזעלשאפטלעך־קולטורעלן לעבן פון שטעטל אין די לעצטע צוויי צענדליגנער יארן.

מיין זיידנס געשטאלט

פארבליבן איז זייער צורה אין מיין זכרון, זייער געשטאלט איז ביי מיר זוי פריש. איך זע אים שטענדיק מיטן זעלביקן בליק פון טיפע אויגן, וואס קוקן אפיר פון אונטער זייער הויכן שטערן. סיי אין חלום, סיי אויף דער וואר, וועז נאר איך זע אן אלטיטשקן, א זקן מיט א וויסער בארד טוט זיך מיר א וויקל אויף דאס אויסזען פון מיין

זיידן — לייזער טירשוועל: די אויסגעקעמטע שניי־וויסע בארד, אין מיטן א צווישן־שיידּ, זיין פלושענער קאפעלוש, די שוואדצע קא־פאטע. אזוי איז ער געשטאנען אויף דער שוועל פון זיין קלייטל און געקוקט אויפן מארק פארטראכט אין רעיונות. נאר אזא טראכטן פלעגט ער תמיד דערציילן, פארשידענע פאסירונגען, אינ־טערעסאנטע איבערלעבונגען. צום מיינסטן זענען געווען די זכרונות פון ארץ־ישראל. וויל א קוואל, וואס שעפט זיך נישט אויס, אזוי האט ער שטענדיק געהאט צו דערציילן, ווי ער איז אלץ געווען: אין ירושלים, טבריי, ראשון־לציון, ראש־פינה, צפת, מירון. איד פלעג צו אים טענהן:

„און פארוואס זיידע, ביסט דו צוריקגעקומען פון דארט?"

בכדי צו פארענטפערן זיך, אז ער האט עס געמוזט טון — און אזוי האט עס געמוזט זיין האט ער אנגעהויבן תמיד:

„געווען איז עס אזוי מיין קינד, פארשטייסט? מיט פופציק יאר צוריק, וועז אלץ איז נאך געווען פוסט און וויסט, ביז איד מיט מיין פאטער אנגעקומען קיין ארץ־ישראל. מיר זענען געווען פון די ערשטע קאלאניסטן אין הערצלס צייטן. איד האב אליין גע־שמועסט מיט אים. פארקויפט דאס הויז און געפארן זיך באזעצן אין הייליקן לאנד... א רעש איז געווען אין גאנצן שטעטל. כמעט אלע מענטשן זענען געווען בויז דער באן אונדז באגלייטן. מוזיק האט געשפילט און דער עולם האט געטאנצט און געזונגען. דארט האב איך געארבעט אין א קאלאניע, באקומען ערד און אפגעלעבט א יאר צייט. אין דעם דאזיקן יאר איז גראד געווען א טרוקענעש, נישט געוואקסן. א גרויסער היזק פאר מיר. עס האט מיד אפגעקאסט א האלב פארמעגן און צו דעם אלעם בין איך שווער קראנק געוואָרן. זאגט דער טאטע: אז מסתמא איז נאך נישט די צייט. פאקט מען זיך איין און מען פארט צוריק. אבער נישט אזוי לייכט איז עס מיר אנ־געקומען זיך צו שיידן מיטן הייליקן לאנד פון אונדזערע אבות, מיט די הייליקע מקומות — און ספעציעל פון דער כותל המערבי... א סך טרערן האבן זיך אויסגעגאסן פון מיינע אויגן... איך האב דארט תפילה געטון, געקושט די שטיינער, געטראכט באלד צוריק צוקומען."

און וויטער האט ער דערציילט:

„איך האב געהאט אכט קינדער, זון און טעכטער, אלע זיך צעפארן אין דער גרויסער וועלט: קיין אמעריקע, אפריקע, פראנקרייך. א יעדעם קינד געבענטשט מיט א ברכה: פאר געזונט... דיין מאטע האט אויך נישט געקענט איינזיצן אין די יונגע יארן..."

דער זיידע פלעגט אין די לעצטע יארן זאגן צו דער באבע:

„שיינדל! — אפשר וועט מען זיך נאך אמאל א לאזטון קיין ארץ־ישראל?..."

*

ער איז געווען א בכבודיקער בעל־הבית, עם איז אים נישט אנגענאנגן קיין שום ענינים, נישט קיין קהלהשע אדער פארטייאישע פאליטיק נאר געטון זיין האנדל בשלמות. ביז לעצטנס האט ער געשמט פאר אן איש נאמן, נישט אפגענארט קיינעם אין זיין לעבן. פוירישע קונים פון די ארומיקע דערפער האבן אים געלויבט:

„זשעטעלני זשיד."

א סך האט ער אריינגעקוקט אין ספרים, אין די קלוינע אותיות, די דרשות פון „יערות דבש" אן א בריל און די באבע פלעגט חוזק מאכן:

„ווי שעמסט דו זיך נישט, אזא אלטער ייד ווי דו, זאל קוקן אן א בריל..."

וועז ער אין אלט געווען זיבציק יאר, האט ער אלץ געשפאסט, אז ער איז אלט זיבן... און טאקע ביז לעצטנס זיך געשפירט יונג ווי א יונגערמאן: אויפגעשטאנען גאר פרי, געלערנט משניות, געזאנט שערי ציון, מעמדות, געווען אין דער חברה בקור־חולים, געגעבן צדקה מיט א בייטער האנט. וואס ער האט פארמאגט אין ביי אים נישט געווען חשוב.

*

דעם לעצטן טאג פון פארלאזן דאס שטעטל האט ער געמוזט אפגעבן דעם שליסל פון זיין הויז דער דייטשער געסטאפא. ער האט זיך נעעדותט מיט זיינע ווערטער:

„אז עס איז נאר נישט מיינס... אז א מענטש פארמאגט נאר נישט

מיין, ווי דאס, וואס ער טראגט אויף זיך... איך פארלאז אויף דער עלטער מיין הויז, מיין געלעגער..."

ער האט געזומען טלות און תפילין אונטערן ארעם, א זעקל מיט זאכן אויף דעם אקסל און געזאגט צו דער באבען:

„קום, שיינדל... איך נעם אויף מיר אלץ באהבה... מסתמא איז דער רצון הבורא אזוי..."

ער האט תפילה געטון, ארויפגעלייגט די האנט אויף דער מזוזה און געזאגט:

„מזמור לדוד... גם כי אלך... נאט איז מיט אונדז..."

אויפן גאנצן וועג קיין לעמבערג האט ער נעטריימט אלע:

„עס איז די לעצטע חבלי משוח... מען מוז זיך שטארקן, איבער־טראגן אלע יסורים... מען דארף זיך חם ושלום נישט מיאש זיין... נאר האבן בטחון..."

*

איך דיין אייניקל בין שטאלץ מיט דיר; דו ביסט געווען דער מוסטער פון אן אמתן ייד... דער טיפער מאמין... קיינמאל ביזט דו נישט איינגעבראכן אין צרות און ליידן און נעזען אין אלעם און אלץ די מעשים פון נאט.

דושיקיווער חסידות

רביים פון פינף דורות

דאס שטעטל דזשיקיוו איז באקאנט געווען אין דער וועלט, נאר פון אלטע צייטן, דורך אירע בארימטע חסידישע רביים זינט פינף דורות.

דער ערשטער דזשיקיווער רבי, ר' אליעזר זצ"ל, דער גרינדער פון דער דזשיקיווער רבישער דינאסטיע, איז געווען א זון פון ר' נפתלי ראפטשיצער זצ"ל, וועלכער האט צו זיך גהאט צוגעצויגן חסידים פון דער גאנצער נעגנט. נאר מער פארשטארקט האט זיך דאס דזשיקיווער חסידות אין דער צייט פון זיין זון רבי מאירל זצ"ל מיט זיין בארימטן חבור „אמרי נועם", א גראנדיעז ווערק אויף תורה און הלכה, וואס האט געמאכט א גרויסן רושם אין חסידישע קרייזן. נאר אים, ר' מאירל זצ"ל האט איבערגענומען דאס כסא־רבנות זיין זון רבי יהושעלע דזשיקיווער זצ"ל, באקאנט פון זיין חבור „עטרת ישועה". ער איז געווען מפרסם אויף דער וועלט, סיי אלס גאון, וואס מיט זיין גאונות און חריפות האט ער איבערגעשטיגן פיל גדולים און לומדים פון זיין צייט, סיי אלס רבי, וואס פיל וואונדער־לעבע מעשיות ווערן דערציילט ווען אים. חסידים האבן געשטראמט פון אומעטום צו אים, כדי צו הערן זיין תורה. די גרעסטע רבנים און לומדים פלעגן זיך צו אים ווענדן מיט שאלות ותשובות. ער איז אויך געווען א גרויסער בעל־מנגן, וואס האט באצויבערט מיט זיינע זיסע הארציקע טענער און שטענדיק דער־וועקט גרוים התפעלות ביים עולם.

מיט אן ערך פון א האלבן יאר הונדערט צוריק איז דער באוואוסטער חזן און בעל־תפילה ר' זיידל ראוונער געקומען קיין דזשיקיוו צום רבין רבי יהושעלע און אפגעזיצן עטלעכע וואכן און זיך נישט גע־קענט אפריסן פון זיין הארציקער נגינה, געזונגען מיט גרוים געפיל, וואס ער האט אליין געשאפן. ר' זיידל ראוונער האט אויך געזונגען פארן רבין זיינע אייגענע קאמפאזיציעס און געוואלט, אז דער רבי זאל אים געבן זיין הסכמה.

אייגמאל זייענדיק אין וויז — אדורכגייענדיק איבער די נאסן מיט אייניקע חסידים האט דער רבי ר' יהושעלע דערהערט שפילן א נדויסן קאנצערט אין א נאדטן. ער האט זיך אפגעשטעלט און צוגעהערט דאס שפילן פון די מוזיקערס שיינע מוזיק. ער איז געשטאנען פארטיפט אין געדאנקען, אויסגעהערט און נאכגעפאלגט מיט נדוים הנאה די קלאנגען פון ארקעסטער. פארן ענדיקן פון שפילן האט דער רבי דערהערט אין קאנצערט א פאלטשן טאן. ער האט נעמאכט א באמערקונג צו א חסיד:

„זיי האבן עפעס פארפעלט..."

נאכן קאנצערט האט דער רבי נעשיקט דעם חסיד זאגן דעם דירעקטאר, אז ער האט פארגרייזט און פארפעלט א פאל אין דער קאמפאזיציע. עס איז ארויסגעקומען דער דירעקטאר מיטן חסיד — צום רבין. זיי האבן נעשמועסט א ווייל. נבהל ומשתומם זענען געבליבן אלע חסידים ארום, ווען זיי האבן דערהערט, אז דער דירעקטאר האט זיך מודה געווען דערין.

אויך אין וועלטלעבן ענינים האט דער רבי ר' יהושעלע נעהאט א נדויסע ידיעה. ער פלעגט ליב האבן, אז מען זאל אים פירלייענען צייטונגען. ער האט זיך אויך פאראינטערעסירט אין אלע אינטערנאציאנאלע פאליטישע ענינים. אין קענזאץ צו אנדערע רבים, האט ער נעהויבן יידן פארן קיין אמעריקע, ארץ־ישראל, ווייל אייראפע איז נישט פאר יידן.

די חסידישע הויפן פון שינעווע און סאנדז האבן שטארק נעקלאפט אויף אים. עס איז זיי נישט נעפעלן נעווארן ר' יהושעלע דושיקי־ווערס „דרך", חלכאי ער לייענט צייטונגען און מישט זיך אין חולדיקער פאליטיק. אויף דעם האט דער רבי ר' יהושעלע נעזאגט:

„חלואי וואלטן זיי אויך נעלייענט צייטונגען... וואלטן זיי נעווען נאר אנדערש, ווען זיי וואלטן נעווואוסט, וואס עס טוט זיך אויף דער וועלט, און נעווואוסט אויף וואס מען דארף בעטן."

מיט זיין קלוגן פאליטישן חוש האט ער פארויסנעזאגט די ערשטע וועלט־מלחמה, צווי יאר פאר איר אויסברוך אין יאר 1912. ער פלעגט זאגן, אז ער זעט ווי מען שיסט צו אים ארויס אין פענצטער. מען האט אים אמאל פירנעלייענט אז ארטיקל פון דער ווינער

„נייע פרייע פּרעסע", וואו דער מחבר האט אויפגעווייזן די מעכטיקייט פון דער ק.פ. עסטרייביש־אונגארישער גרויסמאכט, האבנדיק אונטער זיך פיל לענדער: טשעכן, אונגארן, גאליציע, בוקאווינע און סערביע. ער האט זיך צעלאכט דער דושיקיווער רבי ר' יהושעלע פון די שטותים און נארישע ארגומענטן פון דעם צייטונגס־שרייבער און געזאגט:

„עסטרייך וועט נאך האבן א פּנים ווי ר' זיינוול ראפּטשיצערס תפילין־זעקל..."

דערבייַ האט ער דערציילט פון ר' נפתלי ראפּטשיצערס א חסיד וועמען עס זענען פאַרלוירן געוואָרן דער טלות און תפילין און דער חסיד האט געמוסען שטארק זוכן. האט אים דער רבי געפרעגט:

„זיינוול, וואם זוכסט דו דאם אזוי שטארק?..."

„טלות און תפילין."

האט געענטפערט ר' זיינוול א פארזאָרגטער. דער רבי ר' נפתלי האט אים געמאכט א חשבון, אז ער דארף נאר נישט זיין אזוי צעטראגן, ווייל סד־הכל האט ער מיין נישט פארלוירן ווי דאם בלויז זעקל...

„וואָרעם דער טלות ביסט דו דאך מודה, איז געווען א טערקישער... די תפילין זענען איין פּאר רשי"ם — און איין פּאר רבינו ת"מס... דיין אייגנס איז נישט מער געווען נאר דאם בלויז זעקל..."

רבי ר' יהושעלע האט דאן געזאגט:

„און איך זאג אייך, אז עסטרייך־אונגארן וועט אויך פארבליבן ביים בלויז זעקל... ביי ווין מיט דער פּראווינץ..."

און אזוי איז טאקע געשעען.

נאך האבן חסידים פון אנדערע רבים שטארק נערעדט אויפן רבין ר' יהושעלע, אז ער דאוונט נאר נישט. איז אמתן איז עס יעדן חסיד געווען שטארק אויפּפאַלנדיק. וועז דער עולם האט נעדאַווענט מיט ברען און התלהבות בצבור, איז ער געזיצן פארליגט איין פּיס אויפן צווייטן, די בריסט זיך־בערנע עטרה אויף די אקסלען — שטיל פארטראכט. דאם האט ארויסגערופן גרויס פּאַרוואונדערונג ביי אלע חסידים. אבער דורך א באקאנטן חסיד ר' מאטיש עקשטיין פון ריישע, איז דאם אלץ פארענטפערט געוואָרן. ר' מאטיש

עקשטיין אין איינמאל שבת פרי געגאנגען אין מקוה זיך טובלען — און פארביי דורכן רבינס הויף. ער האט דערהערט שטארקע קולות און געווייגען. ער האט דערקענט דעם רבינס קול און זיך אפגע־שטעלט, ארויין איז רבינס חדר מיוחד און דערזעען דעם רבין אייג־געהילט אין טלות איבערן קאפ. מיט פחד האט ער געפרעגט:

„וואס איז רבי?"

דער רבי האט אוועקגעמאכט דעם טלות און אים אנגעקוקט מיט פארווייטע אויגן:

„אז מען דאוונט נישט שפעטער — מוז מען דאוונען פריער."

ביי חסידים האט דער דרך פון הצנע־לכת באקומען מיין חן און פארשטארקט איז געווארן ביי זיי נאך מיין די אמונה.

*

צו איינעם פון די גרעסטע חסידים און מקורב, ר' שמחה טובי', פלעגט דער רבי ר' יהושעלע זאגן:

„דו האסט שוין צוגעזעען די דרכים פון מיין זיידן ר' אליעזר... דאס התנהגות פון „אמרי נועם"... וואס אומשטיינס־געזאגט, קענסט דו שוין זעען ביי מיר..."

אויף דעם האט ר' שמחה טובי' געענטפערט בתמימות:

„ביים רבין האב איך אלץ..."

געווען איז ר' שמחה טובי' דער בעל־תפילה פון דזשיקיווער הויף. ער האט נאך געדאוונט פארן עמוד ימים־נוראים, זייענדיק נאך יונג ביי אכטצן יאר, ביים ערשטן דזשיקיווער רבינ ר' אליעזרל זצ"ל. איינמאל האט דער רבי ר' אליעזרל געפרעגט איינעם פון זיינע נאנט־כטע חסידים:

„וואס זאגסט דו עפעס צו מיין טובי'ס דאוונען?"

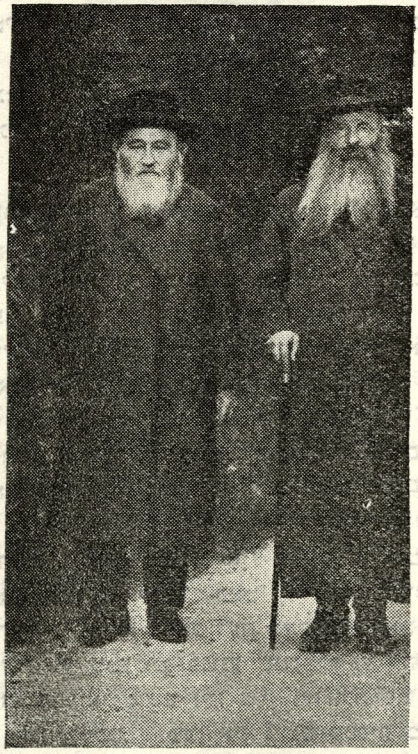
„ער מאכט זיך אביסל נאריש."

„און איך זאג — כי שמע אלוקים אל קול הנער..."

*

דער לעצטער דזשיקיווער רבי איז געווען ר' שלטערל, דער זון פון „עטרת ישועה", וועלכער איז געקרוינט געווארן אלס דער ממלא מקום נאך זיין פאטער און הונדערטער חסידים זענען פארבליבן שטארקע אנהענגערס און צוגעבונדן צו אים. אויף א רגל פלעגן

אנקומען מאסן חסידים פון די ווייטסטע מקומות. חסידים זענען געקומען זיך שואל־עצה זיין מיטן רבין. דאס רבנות פון שטעטל האט ער איבערגענעבן זיין זון ר' מענדעלען און ער אליין האט זיך געצויגן קיין טארנע. א פאר מאל אין יאר איז ער געקומען קיין דזשיקיוו אויף יארציייט פון „עטרת ישועה" און פון זיין זיידן „אמרי נועם". אין טאג פון די א יארציייט פלענן קומען הונדער־

פון רעכטס דער דזשיקיווער רבי ר' אלטערל זצ"ל מיט איינעם פון זיינע נאענטסטע חסידים — ר' שמואל עדער ז"ל.

טער יידן פון פארשידענע געגענטן און פון די ארומיקע שטעטלער: מאדין, קאלבישעווי, בארנוי, מיעלעץ, צויזמיר, קאפשעוויצע. דאס שטעטל איז געווארן אנגעפילט מיט מאסן מענטשן: מענער, פרויען און קינדער האבן געשטראמט צום בית־עלמין, צום אוהל וואו עס רוען די גרויסע צדיקים. אויפן גרויסן פלאץ נעבן בית־עלמין איז געווען שווארץ פון מענטשן. וויבער און קינדער זענען געזיצן צעלייגט אויפן גראז, נעבן פערד און וועגעלעך, דראשקעס און אויטאס. אין אוהל האבן געברענט פיל חלבנע ליכט. אויף די קברים זענען געלעגן צעשיט קוויטלעך. א היים געבעט און געוויין האט זיך געגאסן פון א יעדנס הארץ. צענדלינגער ארעמע לייט זענען געשטאנען ארום און געבעטן נדבות...

*

שטארק באליבט ביי דער גאנצער שטאט, אז אויסנאם אפילו ביי די מאדערנע און נישט חסידישע קרייזן איז געווען דער יונגער רב רבי מענדעלע, וועלכער האט ביי אלע און צוואנציק יאר אנגענומען דאס כסא־רבנות פון זיינע עלטער־זיידעס: רבי אליעזרל „אמרי נועם" און „עטרת ישועה". ער האט געהאלטן דרשות אין שטאטישן בית־המדרש און דער עולם איז געווען באגייסטערט. ער האט געשפרודעלט מיט שארפזיניקייט און חכמה, געשמט אין גאנץ מעריבגאליציע און וויט אויסער די גרענעצן פון פוילן. דאס שטעטל האט שטאלצירט מיט זיין יונגן מרא דאתרא, וואס האט זיך געווידמעט פאר א גדול בתורה און וועט באשיינען די וועלט מיט זיין גאונות וי זיינע זיידעס. זיין איינפלוס איז געווען א שטארקער אויפן שטעטל אין אלע ענינים. קיינער האט זיך נישט געוואגט אנטקעגנשטעלן דעם רבס א ווארט, צוליב דעם וואס מען האט באוואונדערט זיין יונגע ענערגישע שטעלונג בנוגע שטעטלדיקע קהלהישע ענינים. א שטעטל וואו עס זאל נישט זיין קיין מחלוקת פון צוויי צדדים, נעפונט מען נישט ליכט. מען איז נישט מסכים מיט אלעם, ווי עס פירט זיך אין קהל. עס זענען פארן מענטשן, וועלכע האבן זיך ליב ארויסצושטעלן. אבער בנוגע דער פערזענלעכער אויטאריטעט פון רב איז אלץ געבליבן שטיל. זיין שיינע געשטאלט און הויכער גלוי, זיין רונד פנים מיטן יונג שפראצנדיק שווארצן בערדל, די נעקריי־

דער יונגער רב ר׳ מענדעלע ז״ל — א זון פון רבין ר׳ אלטערל זצ״ל — דער לעצטער מרא-דאתרא פון דזשיקיוו.

זלטע פאות פון אונטער דעם בריטן פלושענעם קאפעלוש, האבן ארויסגערופן אויפמערקזאמקייט און אויטאריטעט. זיין קלוגע און זעלטענע באנעמונג, האט דערהויבן דעם כבוד פון שטעטל. דער סטאראסטוע אליין האט זיך אויסגעדריקט, אז ער איז גליקלעך ווען זיין שטאט האט אזא קלוגן „מלאדי ראבין".

פרייטאג צו נאכטס אין שבת ביי טאג זענען נעקומען יידן, די שענסטע בעלי־חבתים פון שטעטל, צום טיש פון יונגען רב. ר׳ שלום בערגשטיין, א ייד א זקן, א גביר אין א בריטן שטריימל מיט א זיידענעם שאפן־פעלץ, אליין א געשטעלט פון א רבין, דערצו א תלמוד־חכם מובהק — ער איז נעזיצן ביי דער זייט פון יונגען רב און געשמועסט מיט אים אין לערנען, געדרייט מיט די הענט, וועלכע האבן געציטערט פאר שוואכקייט און זיך נישט געלאזט איבערשפארן. ר׳ יוסף פארבמאן א ראש חקהל, א גביר און סתם א בריטער נדבן. ר׳ וואלוויש פריוווילק, א בכבודיקער בעלי־חבית אין שטאט. ר׳ יצחק הערש שו״ב פלעגט זינגען א זמר און האלטן זיך ביים אויער. ר׳ ירמי׳ האר, א זקן אז עסקן בצרכי צבור, גבאי

פון גמילת־חסדים. ער איז געווען א געטרייער אנהענגער פון אגודת ישראל, אז עס זענען געקומען אגודיסטישע רעדנערס אין שטעטל פלעגט ער זיי דער ערשטער באגריסן. ער האט גערעדט שטיל, באשיידן, מיט מאדערנע אויסדרוקן און געווען שטארק באליבט ביי דער חסידיש־אגודיסטישער יוגנט. ער האט געהאט די השגחה איבער די תלמוד־תורה־חדרים. נישט קוקנדיק אויף זיין הויכן עלטער האט ער געהאט אז אינטערעס זיך אפצוגעבן מיט קינדער און ארויסגעווינען די אמתע געטריישאפט פארן אויפוואקסענדיקן דור. ער פלעגט גיין אננעשפארט אויף א שטעקעלע מיט א זילבערנעם הענטל, אי־בער אלע תלמוד־תורה־חדרים קאנטראלירן אויב עס זענען פארהאן אלע קינדער און דערביי אנרופן יעדעם יונגעלע ביים נאמען, ביים פארהערן זיי געגלעטן, ליב געהאט זיך אויסצושמועסן מיט די תלמידימלער די גמרא פון אויסנווייניק. ער האט געטון גרויסע טובות יידן, געשריבן ב׳טעם, געמאכט רעקומענדאציעס אז א ייד פלעגט דארפן עפעס אן עצה וועגן ערריכטעס־ענינים, שטיערן, אז אנקלאג, איז ער נישט געגאנגען צו אדוואקאטן, אפילו יידישע, וועלכע זענען געווען לרוב ביי אונדז אין שטעטל, נאר קודם כל צו ר׳ ברמי׳ האר, א ייד, וואו מען האט געקענט גלייך אריינגיין, נישט ארויפנעמענדיק דעם קאפעלוש, וואו מען האט געקענט רעדן אויף ריין מאמע־לשון — יידיש.

יידן אין שטעטל האבן זיך תמיד געוואונדערט פון וואנעט נעמט זיך צו אן ערלעכן ייד, א למדן, ער זאל קענען גויאישע למודים און שפראכן — ווי פויליש, דייטש. נאר אין די צייטן פון עסטרייכישן קייסער פראנץ יאזעף איז ער געווען רעליגיע־לערער אין די רעגירונגס־שולן.

ביים טיש פון יונגען רב איז ער געזיצן פארטראכט איז רעיונות אויפן שטייגער פון אלטע צייטן מיט יארן צוריק וואו ער איז געזיצן ביים טיש אויפן זעלבן ארט, נאר ביים „עטרת ישועה" זצ״ל. און דא האט ער די זכי׳ געהאט צו זיצן ביים אייניקל... און עס איז אים אלץ אזוי געליבט און טייער. און ער דאנקט און לויבט דעם אויבערשטן פאר זיינע אלע יארן, וואס זענען אים געשענקט פון הימל. דער טיש ארום איז געווען פול מיט יידן איז שטרייטלער און זיידענע

בעקעשעס. דער יונגער רב האט געטיילט דעם עולם שירים, געזאגט תורה אויף דער סדרה פון דער וואך. עס איז געווארן שטיל, מען האט זיך איינגעבויגן צו הערן א וואָרט. נאכן טיש האבן זיך יידן געגומען ביי די הענט און געמאכט א ריקוד.

שלמה־שיע האט געהאלטן פארדבקותדיק צוגעקנייטשט די אויגן, געזונגען מיט התלהבות.

„שבת קודש, שבת שא־א־בת..."

•

אויף שפאציר גיין איז געווען אין שטעטל א ספעציעל ארט, וואס האט זיך גערופן, דעם „רבס גאס". די דאזיקע גאס האט אפילו געטראגן א נאמען פון א פוילישער היסטארישער פיגור, וואס איז געווען אננעשריבן אויף א גרויסן בלעכן שילד. נאר קיינעמען איז נישט איינגעפאלן צו כאפן א בליק אויף דעם און עס האט טאקע קיין איינציקער אין שטעטל נישט געווארטן אנצורופן אנדערש, ווי אין „רבס גאס", אפילו גויים האבן זי אננגערופן — נא ראבינאווקע. שבת נאכמיטאג, אדער אין א געווענלעכן וואכנטאג פארנאכט, איז געווארן די „רבס־גאס" באלעבט מיט מענטשן, דער גרעסטער טייל פון יונגט — רעליניעזע מיט פאות און קורץ געשוירענע בערדלעך, מיט שווארצע שטאפענע קאפעלושן און פריזיניקע מיט אנטבלויזטע קעפ, מיט ביכלער אונטערן ארעם, האבן אננעפולט די ברייטע טראטוארן פון ביידע זייטן גאס, וואס פירט אין שטעטלדיקן וואלד אריין.

אין עק פון דער דאזיקער גאס האט געהאט א קלייטל פון צוקער־ווארג — ר' הערשעלע אלי' גבאים. זיין פאטער איז געווען הויפט־גבאי ביים אלטן דושיקווער רבין ר' יהושעלע זצ"ל. במשך א נאנץ גייענדיקן טאג איז אויף דער דאזיקער גאס געווען א שוואכער מענטשן־פארקער און צו ר' הערשעלע אלי' גבאים האט זיך נישט באווייזן קיין קונה אויף קיין רפואה. דאקענט אז עס איז נעקומען פארנאכט איז דאס קליינע קלייטל געווארן אננעפולט מיט יידישע בחורים און מיידלער, וואס האבן זיך אוועקגעזעצט ביי קליינע קיילעדיקע טישלעך עסן פארציעס כשרן עסאייז, געטרונקען זאדע וואסער אדער קוואס, פלעגן צובייסן א היימיש זים שטיקל געבעקס.

ר' הערשעלע אלי' גבאים פלענט זיך ארומדרייען צווישן די טישלעד מיטן לאנגען טלות־קטן, וואס האט דערגרייכט ביז דער קני ביי יעדן טישל פלענט ער זאגן א פאר ווערטער און צוגעשאקלט מיט דער לאנגער שיטערער בארד:

אז כמה וכמה גויים האבן שוין מורה געווען, אז דער לאדי איז טוב ומיטוב... ער איז געווען פון די געהויבענע דזשיקיווער חסידים, זיך נערעכנט צווישן די מקורבים פון רבין און זיך געווען געלאזט מקריב זיין פאר זיינם א וואַרט. שבת ביים טיש איז ער נישט געזיצן צוגלייך מיט אלע אנדערע חסידים, נאר זיך געפאַרעט, געלאפן פון איין חדר אין אנדערן, געשטאנען אנגעשפאַרט ביים רבינס שטול. אזוי האט ער זיך געפירט ביים „עטרת ישועה" און אויך די לעצטע יאָרן ביים איניקל רבי מענדעלע הי"ד.

*

אין יאָר 1942 איז דער דזשיקיווער רבי ר' אלטערל זצ"ל נאך געווען אין טאַרנע. חסידים פלעגן צו אים ארייַנקומען דערציילן פאַרשידענע נייס, געשעענישן און סתם הערן א וואַרט, א מיינונג פון אים.

אין טאג וועו די דייטשן זענען באפאלן ראטן־פאַרבאנד, איז אריינגעקומען צום רבין, ר' ירוחים צייזלס דער חסיד, דערציילן דאס גרויסע נייס און צוגעבנדיק דערביי — אז רוסלאנד איז שוין אויך אריין אין קריג, איז שוין צו האפן אויף א באלדיקער ישועה. ר' אלטערל אליין, א פקח, האט זיך אויסגעקענט איז וועלטלעבן פאליטישע ענינים נענוי ווי זיין פאטער, — האט אויף אים נעוואַרפן א שטרענגען בליק און אים געזאגט:

„ביזט א שוטה, ירוחים... עס איז פונקט דער היפוך דערפון..." באלד האבן זיך טאקע אנגעהויבן שרעקלעכע דריפות. יעדן טאג האבן דייטשן ארויסגעפירט יידן אין אן אומבאקאנטער ריכטונג און זיי דערשאסן.

וועו א חסיד א מקורב איז אריינגעקומען צום רבין דערציילן די טרויעריקע בשורה, אז די דייטשע רשעים האבן געשאסן אבוש פאוסטן — א באקאנטן דזשיקיווער חסיד פון טאַרנע, האט ער אים געזאגט:

„הלואי וואלט מען מיט מיר אויך אזוי געטון... איך זאל נישט דארפן אריינפאלן אין זייערע רוצחישע הענט און נישט דארפן עסן קיין נבלות וטרפות."

די דאזיקע ווערטער האט איבערגעגעבן ר' שמחה טוביס זון אייניקל — ר' ישראל עדער, וועלכער איז געווען אנווענדיק דערביי —. דאן האבן די דייטשן געגומען דעם דושיקיווער רבין און אוועקגעפירט אין קראקעווער געטא. ז' אדר תש"ג האבן נאצישע באנדיטן אים ארויסגענומען פון שטוב (פון קראקעווער געטא) און צוזאמען מיט ר' אברהמלע פייוולס (וויזענפעלד) אומגעברענגט אויף א טראגישן אופן.

דער יונגער רב ר' מענדעלע איז געווען א צייט אין פלאשאווער לאגער נעבן קראקע. דארט האט ער זיך געהאלטן זער מוטיק, געטרייסט און געשטארקט אנדערע. בייטאג איז ער געגאנגען צו דער ארבעט און ביינאכט געזיצן און געלערנט. די דייטשע מנוולים האבן אים איבערגעפירט אין א צווייטן לאגער קיין מאטהויזן. פון די כסדרדיקע פיניקונגען איז ער דארט שוואך געווארן און פון הונגער און נויט נפטר געווארן אין שמחת תורה תש"ה, הי"ד.

די יונגע רביצן האבן די רשעים אוועקגעפירט קיין דאנציק און צוזאמען מיט הונדערטער אנדערע יידישע פרויען דערטרונקען איז א טייד.

זייערע צוויי קינדער — א זון מיט א טאכטער האבן זיך אויך א וואונדערלעכן אופן ארויסגערעטן פון די דייטשע רוצחיסם הענט. זיי געפונען זיך היינט צו טאג אין ארץ־ישראל. אויך א זון פון דושיקיווער רבין ר' אלטערל זצ"ל — ר' יהודא געפינט זיך היינט אין ארץ־ישראל.

१९३९ - ५३५८

דער אָנפאַנג כריג

אויפן אנדערן טאג פון קריגס־אויסברוך, שבת דעם 3 טן סעפטעמבער 1939. יידן האבן נאך נישט געענדיקט דאס דאוונען, זיי האבן ערשט געהאלטן ביים לייענען. פיל יידן אין די טליתים האבן זיך נעדריט אויף און אפ אויף דעם פלאץ פון דער שול און פארן בית־המדרש. דער הימל איז געווען א לויטערער, די זון א פיי־ערדיקע, ווי אין מיטן תמוז. עס האבן זיך געשאפן גרופּקעלעך און מען האט געדעדט, קאמענטירט די נעכטיקע ראדיא־רעדע פון רידז־שמיגלי, אז מען איז גרייט, שטארק און פעאיק צום קאמף, און אז מיר וועלן נישט אוועקגעבן קיין שפּאן ערד... אפילו נישט קיין קנעפּל פון א זעלנערישן מונדיר...

פּלוצעם — ווי שטיקער גרויע וואלקנס וואלטן זיך געטראגן אין דער לופט — האבן זיך איבערן שטעטלדיקן הימל באוויזן אויראפּלא־נען. יידן האבן געקוקט ארויף צום הימל צו זען אויב זיי טראגן דעם פוילישן פּלי־צייכן — די רויט־ווייסע קעסטעלעך. עס איז געוואָרן א בהלה. אלע מיט אמאל זענען ארויס פון שול און בית־המדרש אויפן גאס. יידן אין די טליתים זענען געלאפן איבערן מארק דערשראקן צו זיך א היים. רואיק זענען די אויראפּלאנען דורכגעפלויגן איבערן שטעטל. יידן צווישן זיך האבן געשמועסט: „א פּנים — אונדזערע..."

טראץ אלעם, וואס מען האט געפילט, אז עס דערנענטערט זיך עפעס שרעקלעכעס, האבן דאך דאס רוב יידן נעגלויבט — אז דאס זענען אויראפּלאנען פון פוילישן לופט־פלאט, וועלכע מאכן מאנעווּרעס. לאנג האט די דאויקע השערה נישט אננעהאלטן. עטלעכע

שעה דערנאך, שוין אן אומגעריכטער לופט־אנגריף. פון מינוט צו מינוט זענען די באמבעס־אויפרייסן געווארן שטארקער, הייזער ארום דער שטאט האבן אנגעהויבן ברענען און מענטשן האבן משוגענערווייז געגומען לויפן אין די שוץ־קעלערס און זיך געחקרנט אז דאס זענען זיכער נאר באמבעס, כאטש מען האט בפרוש געזעגן שוואַרץ געדיכטע רויכן, ברענענדיקע הייזער, פארט אבער האט־מען אנדערש נישט געטראכט און אנשטאט נאר־מאסקעס האבן מענטשן פארווילקלט זייערע פנימער מיט נאסע האנטוכער, איינגעטונקען אין זאדע און געזעגן אין די פארמאכטע קעלערן מ׳ט די דיקע מויערן — א שטיקל רעטונג.

*

זונטאג, דער דריטער טאג קריג — א שרעקלעכע קאנאדע פון באגינען אן. דאס גאנצע שטעטל האט א לאז געטון זיך צו דער וויסל. אריבערגעשיפט זיך אויף דער צווייטער זייט, געמיינט, אז דארט וועט זיין זיכערער. אבער געווען איז דער היפוך דערפון. עס האט זיך א לאז געטון א האגל פון קוילן איבער אלעמענס קעפ. מיר זענען גלאפן און גלפאלן, פויזנדיק אויפן בויך האבן מיר זיך אריבערגעכאפט אין א שכנותדיקן טיפן ריוו. די דאזיקע שרעקלעכע מינוטן ליגנדיק אין ריוו האבן זיך געצויגן ווי אן אייביקייט. ענדלעך איז דער האגל קוילן אייגנעשטילט געווארן. עס האט זיך נאר געהערט א ווייט זשומען פון דייטשע מעסערשמיט־איר־אפלאנעס, נאר די געפאר איז געווען אריבער. מיר האבן אנגעהויבן ארויסקריכן פון ריוו. ארומגעקוקט זיך צי קיינער פעלט נישט, זענען מיר צו צו די בי־ענעם פון וויסל. דער פוליזשער שיפער דארט אליין א צעשראקענער פון דער דאזיקער שרעקלעכער איבערלעבונג, דערוועגדיק די מחנה יידן, איז ער נאך מיין צחוקשט געווארן. פלעגמאטיש האט ער אפגעבונדן א קליין שיפל און געהייסן עם זאלן זיך אריינזעצן עטלעכע מענטשן. יידן האבן געוואלט וואס ניכער פטור ווערן פון דאזיקן סכנהדיקן ארט און דערלאנגט אים א מטבע. דער שיפער האט אזוי עטלעכע מאל אריבערגעפירט די יידן.

*

איז די דאזיקע שווערע טעג זענען צענדליגער טויזנטער מענטשן פון אויבערשלעזיע, קראקע, סאסנאווצע, טארנע, ריישע, דאס רוב יידן אנטלאפן פאר די דייטשן, דורכמארשירט דושיקוו. זיי האבן נישט געוואוסט וואו צו לויפן, זענען געווען שטארק אויסגעמאטערט, מיט געשוואלענע פיס. זעענדיק וויי די שטעטלדיקע יידן בלייבן אויפן ארט, האבן זיי אויך באשלאסן צו בלייבן. יעדער בעל־הבית, יעדע יידישע שטוב האט ארייננעמען עטלעכע מענטשן, אלע בתי־התפילה זענען געווארן איבערפולט מיט יידן. דושיקווער בעלי־הבתים האבן גלייך אנגעהויבן טראכטן צו העלפן די פרעמדע יידן. עס איז דערצו מאבילייזירט געווארן די יונגע און גלייך איז געשאפן געווארן א קיך פאר די דאזיקע פליטים.

דער שנעלער ריכטיג פון פוילישן מיליטער און דאס דערנענטערן זיך פון די דייטשן האט אנגעווארפן א שרעק אויף די פליטים. כמעט אלע האבן זיי פארלאזט דאס שטעטל און געגאנגען ווייטער, געצויגן קיין מזרח־גאליציע. אויך נישט איז א קלענערער שרעק האבן געלעבט די דושיקווער יידן. פון דעסטוועגן זענען אלע געבליבן אויף די ערטער. זיי האבן געטענהט:

„ווי קען מען זיך אוועקלאזן פון דער היים... מיר זענען שוין, וואס פאר א פנים מען האט איז דער פרעמד..."

דאס האבן זיי געמיינט די פליטים פון די אנדערע שטעט.

*

עס איז נישט אדורך קיין טאג, מען זאל נישט באזוכן די שוץ־קעלערס. אט האט זיך צעשריגן די אלארם־סירענע מיט יאמערלער רייסנדיקע קולות; מענטשן דערשראקענע מיט פנימער ווייסע זענען געלאפן אין די קעלערס, מען האט געלאזט אלץ שטיין. איז אזא צייט האט נעווכט יעדער צו זיין אינאיינעם מיט נאך יידן. זענען טאקע די קעלערס פון שיעלע אסט און ביניש פעדערבוש געווען אנגעפאקט פול מיט שבנים, מענער, פרויען און קינדער פון די ארומיקע געסלעך. געווען טעג, וואס מען איז דארט געזיצן פון דער פרי ביז אויף דעם נאכט — געדאוונט, געזאגט תהילים און סליחות. איז א צייט פון שטארקער באמבארדירונג האבן דורכגייענדיקע קריסטן אויך זיך ארייננעכאפט אין די יידישע שוץ־קעלערס און

כיי יעדן דונער אוו אויפרויים מיטגעשריגן מיט די יידן אינאיינעם — שמע ישראל...

•

אין ערב ראש־השנה 1939, פון קאיאר אן זענען כסדר געפאלן באמבעם. דער מארק איז געווען איינגעהילט אין שווארצן רויך, פלאמען האבן אלומגעכאפט דאם גאנצע שטעטל, זיך צעשפרייט אוו פארנומען, וואם מיין גרעסערע שטחים.

די דייטשע שווער־ארטילעריע, וואם האט זיך געפונען עטלעכע קילאמעטער הינטער דער שטאט האט נישט גערוט אויף קיין מינוט אוו געקלאפט אן אויפהער.

אין גרוים פחד, אין א שרעקלעך געדריקטער שטימונג זענען געזיצן יידן אין די שוץ־קעלערם אוו געוואנט מיט א יאמערלעך געוויין סליחות — זכור ברית... פון יעדן טראד, וואם איז געווען געציילט אויפן שטעטל אוו געטראפן אין מארק האט זיך געדרוכט, אז אט־אט אוו דאם גאנצע שטעטל הייזער פאלן איין אוו דעקן אונטער זיך צו די מענטשן.

די דייטשן האבן אומעטום אנגעוועندעט זייער טאקטיק, אז פארן פארנעמען א שטאט האבן זיי ארייגעוואורפן א שפאר ביסל באמבעס, בכדי אנצואוואורפן א שרעק אויף דער ארומיקער באפעלקערונג. בנוגע אונדזער שטעטל האבן זיי אנגעוועندעט מיין פייער, נישט קארנדיק קיין קויל, ווייל זיי האבן זיך נערעכט משמעות אויף א „ווידערשטאנד" מצד פוילישע שיסערם, וואם האבן געציילט א צוויי צענדלינג מיט אלט־פרענקישע ביקסן, וואם זענען געווען פארשטעקט אין א וועלדל אויף יענער זייט ווייסל.

אין דער ראזיקער גרויעלדיקער אוו כאטשישער צייט האבן שטעטלריקע גויים נאר אין זינען געהאט אויסצוטראכטן בלבולים אויף יידן. א גוי האט זיך שטיל ארייגעשאלט אין א יידישן שוץ־קעלער אוו איינגערוימט א סוד:

„איר וויסט וואם אונדזערע גויים זאגן? — איר יידן צינדט אונטער די קירך..."

אנשטאט א דענערווירונג האט די דאזיקע בשורה געמאכט א גוטע שטימונג; מען האט נעוואט א וויץ, א גלייכווערטל... דאז איז

געווארן שטיל; פון צייט צו צייט האט זיך געהערט אז אפקלאנג פון א שוואר קאליבערדיקן הארמאטן־שאס, וואס איז געווען נעצילט נישט אין דער זייט פון שטעטל און אפגעהילכט ווי א וויטער־דיקער דינער... די מענטשן האבן אפגעאטעמט פרייער און ווען די שיסע־רייען האבן זיך איינגעשטילט האט זיך יעדער געלאזט גיין צו זיין הויז.

פיל הייזער זענען נעשטאנען אין פלאמען. די בעלי־הבתים פון די ברענענדיקע הייזער, האבן קוים ארויסגעראטעוועט דאס נויטיק־סטע און אריין מיט די פעקלעך צו שכנים. אנצוווענדן א רעטונגס־אקציע, אפצושטעלן די שרפות איז א גרעסערן מאסשטאב האט נישט געקענט זיין קיין רייד. די פייער־לעשער־מאשינעס זענען נישט נע־ווען טעטיק, האט מען פון דעם גרויסן מארק־ברונעם געלאפט וואסער מיט עמערס און טעפלעך אויף צו לעשן. לאנג האט די דאזיקע „רעטונגס־אקציע" נישט געקענט אנהאלטן, ווייל עס האט ווער נעברענגט א ידיעה, אז די דייטשן נעפונען זיך שוין א קילא־מעטער פון שטעטל. יידן האבן אין גרויס בהלה איבערגעלאזן דאס כייער, אריין אין זיערע הייזער—פארקלאפט, פארהאמערט אונטער זיך די טירן און פענצטער און נעמומען ארויסקוקן דורך פענצטער־שפארעס. עס האבן זיך באוויזן די ערשטע פאטראלן; צוויי דייט־שע מאטאציקלען, וואס האבן נעמאכט עטלעכע רונדעס ארום אין מארק. נלייך זענען אננעקומען לאסט־אויטאס, ציקליסטן און פיס־נייערס... דער מארק איז געווארן פול מיט נאציש חילות. עס האבן זיך געהערט קולות — קאמאנדעס פון דייטשע אפיצערן. די נעשרייען, וואס האבן זיך אדורכגעשניטן דורך די שמאלע שפארקעס און דערגרייכט איז יידישע הייזער, האבן נעמאכט דערהיטערן די הערצער פון די איינוואוינערס. מען איז נעזיצן און נעטראכט. פארשידענע טרויעריקע מחשבות האבן זיך נעפלאנטערט אין די מיחות. מען האט זיך שוין אננעהויבן נעבן א דין וחשבן איז וואס כער הענט מיר נעפינען זיך...

•

ערב ראש־השנה, בין השמשות, עס האט זיך פארט נעווארן דאווע־נען בצבור. עס האבן זיך צונויפנענומען יידן, נעפראבן דורך פענצ־

טער, הינטער־געסלער און גערטנער. איז יעדן ווינקעלע, איז יעדן געסעלע האבן זיך געשאפן מנינים. ביי ר' פּיניע קירשנבוים האבן זיך צונויפגענומען בשתיקה א צווי מנינים יידן. ער, ר' פּניע — דער בעסטער בעל־תּפילה איז שטעטל, געוואוינט געווען אלע יארן ראש־השנה ביי נאכט אין גרויסן בית המדרש, צו גענג א רוף אוים מיט זיין העלדן־שטימע —

— תחל שנה וברכותיה...

אז אלץ ארום האט גענגען א ציטער. ר' פּיניע איז געשטאנען מיט טלות פארצויגן איבערן קאפּ, זיין הויך־ברייטע פּיגור איז געווארן ווי איינגעשרומפן, מיט א שטיל צעבראכן קול האט ער נעדאוונט מעריב. מיט שטיקנדיקע טרערן האט מען זיך געווינטשן:

„לשנה טובה תכתבו"...

און איינציקווייז, מיט שטילע טריט איז מען זיך צעגאנגען יעדער צו זיין משפּחה, וואס האט געוואלט שוין מיט גרויס אומגעדולט. פּלוצעם האבן זיך אנגעטראגן פון מארק ווינענדיקע קולות, זיך דערנענטערט מיין צו די הייזער. באלד האבן זיך נעהערט שטימען, וואס זענען געווען קענטלעך, אין א צעבראכענעם דייטש האבן שטאטישע שקצים אנגעווויזן, וואו עס וואוינען יידן, אין א יעדער שטוב האט זיך געהערט דער זעלבער:

„אויפמאכן."

עס זענען אלייגעקומען באוואפנטע דייטשע סאלדאטן, ארויסגענומען אלע מענער, יונג און אלט. א טויט שרעק איז געלעגן אויסגעגאסן אויף די פּנימער פון יידן, די געווויינען איז יללות האבן זיך געטראגן פון איין עק שטאט ביז צום אנדערן. עס האבן געווויינט פרויען, וואס מען האט אוועקגענומען זייערע מענער און זין. די דייטשן האבן געפירט די יידן. נעטריבן די פרויען צוריק א היים, זאנגדיק, אז זיי גייען אויף ארבעט צו דער וויסל אויפשטעלן א בריק און אין דער פרי וועלן זיי אלע זיין צוריק.

גייענדיק צו דער וויסל האבן א טייל יידן אנגעהויבן זאגן ווידוי. אין אזא מין חושבדיקן צושטאנד זענען נישט געשטאנען די מענטשן לענג מחשבות אויף קיין ארט, זיי זענען געלאפן מיט א בליץ שנעלקייט, ווייסנדיק אויף וואס די דייטשן זענען פעאיק און אז מען פירט

זיי צו דער ווייסל האט זיך כמעט ביי אלע געשאפן די מיינונג, אז דאס גייען זיי דעם לעצטן וועג...

אין דער פרי זענען אלע יידן צוריקגעקומען שטארק אפגעמאטערט פון א נאנצער נאכט שוועדער קאטארגע־ארבעט. זיי זענען געווען ממש צעבראכן פון טראגן די שווערע שטיינער, און באקומען דערצו — מערדערלעכע קלעפ.

כאטש די געסטאפא איז אין שטעטל נאך נישט געווען, האט זיך שוין אנגעהויבן פילן דאס רוצחישע חיהשקייט פון די דייטשן. אויף יום־כפור זענען זיי ערשט אנגעקומען און געזוכט, נענישטערט אין יידישע הייזער, אויף בוידעמער און קעלערס, האבן ארויסגעשלעפט יידן מיט טליתים אין קיטלען און זיי געשיקט אויף ארבעט.

מען האט שוין געוואוסט אין שטעטל פון די גרויעלדיקע מעשים וואס האבן פאסירט אין די שכנותדיקע שטעטלעך — ווי אין מיעלעץ. ערב ראש־השנה זענען דאלט געווען אין שעבטהויז אן ערך פון א זיבציק יידן. עטלעכע דייטשן זענען דאס געוואר געווארן און גלייך געווארפן א באמבע, פארברענט דאס שעבט־הויז מיט די יידן.

אונדזער שטעטל איז עפעס געווען אן אויסנאם פון דער נאנצער נעגנט. א חוץ עטלעכע צוואנציק קרבנות, נישט יידישע, וואס זענען געפאלן פון באמבעס אין די ערשטע טעג פון קריג, איז ביז צום טאג פון אלויסטרייבן די יידן נישט געווען קיין מעגטשע־פארלוסטן — און נאר אפגעקומען מיט ראבירן יידישע געשעפטן און וואוינונגען, וואס די דייטשן האבן די זאכן ארויפגעלייגט אויף אויטאס און אוועקגעפירט.

מורא האבנדיק פאר סאבאטאוש־אקטן, האט די געסטאפא געמוטעט עטלעכע ערבנים, צוויש זיי דעם פרעזידענט פון קהל פון די לעצטע יארן — ר' מענדל שליסל, מיט נאך עטלעכע יידן און האבן זיי געהאלטן ביז צום טאג פון ארויסטרייבן.

דער לעצטער טאג פון פארלאָזן דאָס שטעטל

חול המועד סוכות - ת"ש.

געקומען איז דער לעצטער טאג פונעם יידישן שטעטל, וואס האט געהאט אונטער זיך אזא רייכע פארנאנענהייט, האט יעדעס געסל אוז ווינקל איז געווען אנגעזאפט מיט הונדערטער יארן יידיש לעבן. דר געסטאפא האט מיט גרויס אכזריות ארויסגעטריבן די נאנצע יידישע באפעלקערונג. עס האט זיך נישט געלאזט גלויבן מיט איינענע אויגן, אז אזעלכעס קען געשעען.

אין יענעם בלויען ליכטיקן פרימארגן פון חול המועד סוכות, י"ט תשרי ת"ש — 1939, ווען דייטשע וואפענטרעגער זענען ארומגענאנגען איז שטעטל אוו געמאלדן:

„אין א האלבער שעה, אלע אויפן מארק־פלאץ."

דאס זענען געווען די שרעקלעכסטע לעצטע מינוטן. מיר האבן נישט געוואוסט וואו צו גיין. עס האבן זיך געפלאנטערט אויסטערלישע רעיונות. פאר אונדזערע אויגן האבן אנגעהויבן דערשיינען שוידערלעכע פארשטעלונגען. א טונקעלע טרויער האט איינגעהילט דאס נאנצע יידישע שטעטל. כאטש דער הימל איז געווען א לויטערער, און די זון האט שפאצירנדיק געשמייכלט, געשיקט אידע שטראלן אויפן שטעטל, האט אבער פון די פארצערטע פנימער נאנט א מרה־שחורה. די אויגן זענען געווען ביי אלע ווי פארלאפן. פארטונקלט. די קעפ צעמישט. פרויען האבן געווויינט אין די גאסן. אין יעדער יידישער שטוב האבן זיך נענאסן ימים טרערן. די פים זענען געווען ווי געפענטעט, מען האט געפאקט זאכן, טלות אוז תפילין, די העמד ציטערן, מען וויסט נישט וואס פריער מיטצונעמען. איטלעכער האט דאס רעכט נאר אויף א קליין פעקעלע אין דער האנט. די רעשט האט מען באנאסן מיט טרערן אוז צוריקגעלאזט אויף הפקר. מען האט נעקושט דריי מאל די מזוזה. יעדער מינוט

איז געווען אזוי טייער, נאר איין קוק אלום זיך, אלץ איז געווארן מיין ליב ווי אלעמאל — און עס לאזט זיך נישט גלויבן, אז עס איז דאס לעצטע מאל, וואס די האנט גלעט די אלטע מזוזה.

דער מארק איז געווען פול מיט יידן. נאנצע משפחות זענען נעשטאנען מיט קלומיקלעך אין די הענט, געווארט אויף דער ריי דורכצוגיין די רעוויזיע, וואס עטלעכע נעסטאפּע האבן אדורכגעפירט מיט אכזריות. זיי האבן נעשלאגן, צוגענומען די שלימלעך פון די הייזער, פון די קלייטן, דאס פארמענגט אין נעהיימן אונטערשרייבן, אז פרייוויליק פארלאזט מען דאס שטעטל. יידן האבן נעקוקט אויפן שטעטל הייזער, וואס זענען געווארן אויסגעלערט. מענטשן האבן נעשמועסט צווישן זיך:

„אפשר וועט מען נאך לאזן אונדז צוריק אהיים אין אונדזערע שטובן..."

ר' לעמל שניט־סוחר האט נעזאגט:

„איך האב זיך אפילן נישט נענומען די גוטע מלבושים. ווארעם מאמער דארף מען גיין א שטיקל וועגן איז דאך א שאד..."

ר' שמואל בראטמאן האט נעמונטערט זיין יינגסטן זון, וועלכער איז נעלעגן פארחלשט פון שטארקע קלעפ, וואס ער האט באקומען מיט א נאהייקע אין נעזאגט צו די יידן:

„דאס טרייבן איז לטובה... מיר וועלן נישט דארפן מער אנקוקן זייערע רוצחישע פנימער..."

עס איז נעקומען א באפעל:

„גיין."

מען האט נענומען די פעקלעך אויף די פלייצעס. אלע יידן זענען ארוים פון שטעטל, צו דער באן־נאס, יונג און אלט, נרוים און קליין, פרויען מיט זויגנדיקע קינדער אויף די הענט, מאמעס טרערן זענען נעפאלן אויף די קינדערשע פנימלער. מען האט זיך אויסנעדרייט, א בליק נעטון. דעם לעצטן בליק נעגעבן אויפן שטעטל. נויים האבן זיך אפגעשטעלט קוקן אויף דער גרויעלדיקער סצענע. קיין סימן פון רחמנות־נעפיל האט מען נישט דערקענט אויף זייערע פנימער. א טיל האבן נעשמייכלט, נעקוואלן פון דעם דאזיקן פארטרייבן.

צווי עלטערע פאליאטשקעס האבן אונדז באגלייט א קליין שטיקל וועגס מיט טרערן אין די אויגן, אויסגעדריקט גרוים מיטלייד, זאגנדיק דערבי נאנצע זאצן פון דער ביבל ארויס. זיי האבן אונדז געטרייסט:

„יידן זענען שוין געווען אין גרעסערע עת צרות..."

קריכנדיק אזוי האבן דושיקיווער יידן זיך דערשלעפט צום טייך סאן. עס איז געווארן א רעש, א בהלה. דער נאנצער ברעג איז געווען באזעצט פון יידן מיט פעקלער, קינדער־וועגלעך פון די שכנותדיקע שטעטלעך, וואס האבן געווארט אויף אריבערצושיפן זיך אויף דער צווייטער זייט צו דעם נאענטסטן שטעטל — קליין־דאדאמישלע. די דייטשן האבן דא פריער געמאכט ווידער א שטרענג רעוויזיע אוו צוגענומען ביי יעדן, וואס ער האט געהאט, דאס יידישע האב אוו גוטס — גאלד אוו זילבער.

די ריי איז נעקומען אויך אונדזער שטעטל. הארצריסנדיקע מצענעס האבן זיך אפגעשפילט ביים דאזיקן טייכל.

ר' חנן פערלמוטער, וואס האט אין דער היים געפירט א דאמען־שניידער־ווארשטאט, זיך געלעבנט פאר א נגיד, דערזעענדיק די גרויסע ליידן אוו פיין, וואס יעדער האט שוין אנגעהויבן פילן, האט ער נישט נעקענט צוזעען דעם צעל פון פיל משפחות, וואס האבן שוין נישט פארמאגט אויף קיין מזון סעודה אחת, האט ארויסגענומען עטלעכע טויזנט זלאטעס, צעטיילט זיי צווישן די נויט־באדערפטיקסטע אוו זיך כמעט גאר נישט איבערגעלאזט.

דאס טייכל איז נישט נעווען קיין גרוים, דאך אויף אריבערצושיפן אזא מענטשן־מאסע, האבן זיך נעפאדערט עטלעכע שיפלעך אוו דאס זענען נעווען צווי צעבראכענע קלייניקע שיפלעך, איז וועלכע עס האבן נעקענט אריין צו דריי, פיר מענטשן. די נעסטאפע אבער האט מיט גרוים ווילדקייט אוו אכזריות, געטריבן מיט נאמענע שטעקעלער אוו נעווער איז די הענט אריין איז די שיפלעך. דאס רוב מאל האט זיך דאס שיפל איבערגעדרייט אוו מענטשן זענען געבליבן שטיין איז וואסער בין צום האלדז. מאמעס האבן זייערע קינדער נעטראגן איז דער הויך, עס האבן זיך נעהערט מוראדיקע געווייניגן אוו נעשרייען. יונגע לייט האבן נעוואלט שפרינגן איז

וואסער ארויסראטעווען די טרינקענדיקע. ביי די ברענעם איז אבער געשטאנען פעסטאפּא מיט אויסגעשטרעקטע מאשין־געווער, געלאכט מיט א ווילד־סאדיסטיש געלעכטער און זיי נישט געלאזט.

די נאכט איז צוגעפאלן, הונדערטער משפחות האבן זיך נעפונען נאר אויף דער זייט טויט. די שטימונג איז געווען א שרעקלעכע. עס האט יעדן געשוידערט. פון איין זייט איז נעווען די פעסטאפּא, וואס האט געשלאגן און נעטריבן, פון דער אנדערער זייט דער טויט מיט די צעבראכענע שיפלעד און צו דעם אלעם א טונקלע קאלטע נאכט.

פלוצעם האט מען נעברענגט צו פירן צוויי גרויסע נייע האלצענע שיפלעך און בין א שעה צייט האבן זיך אלע יידן נעפונען אויף דער צווייטער זייט און עס זענען אזוי ארום אויסגעמיטן געווארן קרבנות. דאס נאנצע דזשיקיווער שטעטל איז שוין צוויי טאג נע־ווען אונטערוועגס. ערשט אויפן דריטן טאג — ארויז קיין קליין־דאדאמישלע. איבערגענעכטיקט א פאר נעכט, האבן דזשיקיווער יידן זיך נעלאזט וויטער אין דער וועלט אריין... פיל משפחות האבן זיך אין מיטן וועג אפּגעטיילט און זיך צעזייט, צעשפּרייט אין די ארומיקע שטעטלעך. א גרויסער טייל איז אריין קיין קאנ־גרעס־פּוילן, אבער נאר אלץ איז געבליבן די גרעסערע העלפט, וואס איז געגאנגען קיין מערב־אוקראינע.

צוקומענדיק צו דער סאוויעטישער נ'ענעץ, עטלעכע קילאמעטער פּאר דעם שטעטל שניאוון, האבן דייטשע חילות אויפגעי געמאכט א לייב־רעוויזיע. טאמער האט זיך נאר עפּעס וואס פּאדוואלגערט ביי א יוד נאכן אדורכגיין די ערשטע צוויי רעוויזיעס, האבן זיי שוין איצט אלץ אוסגעלעט און צוגענומען. ביי א טייל האבן זיי אפילו ארופּגענעמען די אויבערשטע מלבושים און זיי פּאדטיילט צו די אוקראיניש פּויערים, וואס זענען נעשטאנען ארום אונדז.

מיר האבן זיך נעפונען אויפן פּריעז פעלד. דער בין־השמשות האט זיך דערנענטערט. טונקלע גרויע וואלקנס זענען נעהאנגען אין דער לופט. א שטורעמדיקער ווינט האט זיך נעהויבן און בערגן, נעראנגלט זיך און נעוואלט פּאדטרייבן די טונקלע גרויע

וואלקנס. א שלאקס־רעגן האט זיך אראפגעלאזט ווי א מבול אויף אונדזערע קעפ. קיינדער האבן געווינט, געשריגן. דער ווינט האט געשלעפט. עס איז שווער געווען אריינצושטיין אויף איין ארט. א גאנצע נאכט איז מען געווען אויפן פריען פעלד. מען איז דורכגעוויקט געוואָרן ביז צום לייב. ערשט באגינען איז מען אריין אין שטעטל שיניאווע. פון דאנען איז מען זיך צעפאָרן און זיך באזעצט אין די שטעט פון מערב־אוקראינע: פשעמישל, לעמבערג, סטאניסלאוואוו, טארנאפאל, קאלאמיי און אומגעגנט.

*

אין יאר 1940 — זענען צוזאמען מיט הונדערטער טויזנטער פוילישע יידן — אויך פיל משפחות פון אונדזער שטעטל עוואקואירט געוואָרן קיין ראטן־פאַרבאנד, קיין סיביר. די אנדערע משפחות, פאַרבליבענע אין מערב־אוקראינע, זענען צריינגעפאלן אין די הענט פון די דייטשע רוצחים.

נאכן אויסברוד פון דער דייטש־סאוועטישער מלחמה אין יאר 1941 האבן פוילישע בירגער — אויפן גרונד פון פויליש־סאוועטישן אפמאך — זיך געקענט פריי באוועגן אין גאנץ ראטנפאַרבאנד. זענען א טייל דושיקווער משפחות צוגלייך מיט אנדערע פוילישע יידן עוואקואירט געוואָרן קיין מיטל־אזיע, וואו זיי האבן זיך באזעצט אין: טאשקענט, פרונזע, אלמא־אטא, סאמארקאנט, בוכארא, דושאמבול און אין אנדערע פארשידענע שטעט.

*

פון די יידן וואס זענען פאַרבליבן אונטער דער דייטשער אקופאציע, האבן א טייל זיך צוריקגעקערט קיין דושיקווו. אנדערע זענען געוואָרן צעזייט, צעוואָרפן איבער די פארשידענע געטאס און לאגערן פון פוילן.

די עטלעכע צענדלינג משפחות זייענדיק אין דושיקווו האבן דורכגעמאכט גרויזאמע שרעקלעכע צייטן. עס איז כמעט נישט דורכגענאנגען קיין טאג, עס זאלן נישט געווען זיין קיין קרבנות. יונגע און אלטע זענען אין מיטן העלן טאג דערשאסן געוואָרן דורך די נאצישע מערדערס אין מיטן מארק: העשל קאנער, יחיאל צינאמאן, אייזיק שלוסל, שרה טענצער, ניחה שטיינינגער, יענטע פעדערבוש,

איטשע ירוחים (נוסבוים) איז אומגעקומען דורך פארברעכעריש רוצחישע הענט אין שכנותדיקן שטעטל בארניוו. פנחס דערפלער מיט זיין משפחה האבן די רשעים אומגעבראכט אויף א שוידער־לעך טראגישן אופן. לייבטשע קארנבליט מיט זיין גאנצער משפחה זענען נאך לאנגע באהעלטענישן טראגיש אומגעקומען דורך דייט־שע רוצחישע הענט, נאענט פארן באפרייען. אין הויז פון הכנסת יאורחים האבן די דייטשן ארריינגעפאקט פיל יידן און זיי איינציק־וויין אומגעבראכט. נאצישע בעסטיעס זענען ארריינגעקומען צו ר' מלך סאפיר און האבן פון אים געפאדערט, ער זאל אויסגעבן די עטלעכע יידן, וועלכע האבן זיך געהאט אויסבאהאלטן און אויך זאל ער אויסזאגן, וואו די יידן האבן פארקאפעט זייערע פארמעגנס — און דערפאר וועלן זיי אים לאזן לעבן. ר' מלך סאפיר האט זיי געענטפערט:

„איך וועל נאר נישט זאגן און קיינעמען נישט אויסגעבן... בעסער שטארבן."

און ער איז אויפן ארט אומגעקומען דורך א באנדיטישער גיפטיקער קויל. הי"ד.

די ענדע
פון דער געשיכטע דזשיקיוו

צוריקקומענדיק פון ראטן־פארבאנד אין יאר 1946 איז דער ערשטער פארלאנג מיינער געווען צו זעען אונדזער שטעטל. איך האב פעטראכט ביי זיך, איך וועל דארט זיין א וואר צייט, אפשר וועט מיר גלונגען זיך צו דערוויסן ווי אזוי מיינע נאענטע און טיערע האבן געלעבט, געליטן און זענען אומגעקומען.

גלייך ביים אויסשטייגן פון דער באן האב איך באמערקט, דעם זעלבן גארנישט געענדערט וואקזאל, די זעלביקע גויאישע דראזשקאושעס. א מאל פלעגן פון אזא צוג אויסשטיינן צענדלינגער פאסאשירן, דאסמאל זענען עס געווען געציילטע מענטשן. איינער איז צוגעקומען צו מיר, געכאפט מיין וואליזקעלע. איך בין געווען צופרידן, אז מען דערקענט מיך נישט. דער קוטשער האט א שמיץ געטון די פערד און איך בין געזונקען אין רעיונות. אין מיין דמיון האט אויפגעטויכט דאס יידישע שטעטל, וועו עס האט נאר גלעבט, געאטעמט מיט א רוח־חיים. עס האט זיך מיר אויסגעדוכט, אז באלד וועל איך זעען דאס אלץ איז דער ווירקלעכקייט... בלויז אייניציקע מינוטן האט עס געדויערט: אדורכגעפארן דעם בית־עלמין — און איך האב נישט דערקענט דאס דאזיקע ארט: צעאקערט, אויסגעגלייכט מיט די ארומיקע פעלדער... אפילו די וואס זענען שוין לאנג נישט אויף דעם עולם, זענען אויך נישט דארט פארצאן... זיי־ערע ביינער ערנעז פארוואדפן... אט בין איך אנגעקומען אין מארק. עס פעלן פון ארום פיל הייזער, זיי זענען ווי אינגעזונקען, זעלטן וועו האב איך באמערקט א מענטש איז גאס. א מרה־שחורה, אן אומע־טיקע שטילקייט איז געווען. די מצבות־שטיינער זענען געפלאס־טערט אויף די גאסן. די שיינע גרויסע שול איז פארוואנדלט אין

א גאראש, דער בית־המדרש אין א מאגאזין. צעפלויגן, צעריסן זענען געווארן אלע מיינע רעיונות...

איך האב געשפאנט איבער די חורבות, איז גאנצן עטלעכע שעה, צו קיינעם קיין ווארט נישט אויסגערעדט, נישט געקענט לענגער אויסהאלטן. איך האב געווארפן מיינע וויטיקדיקע בליקן אויף די יידישע הרובע הייזער, דעם גאנצן געשטאלט פון יידישן מארק, און עס האט מיך נישט געלאזט גלויבן, אז די מענטשן פון די הייזער זענען מער נישט דא... איך האב אנגעשטרענגט מיינע בליקן, געקוקט בעסער, טאמער נאר איך מיר... עס האט אנגעהויבן שווינדלען אין מיינע אויגן. איך בין געשטאנען אנגעשפאנט אויף א מויער פון א יידיש הויז, באוויינט און באקלאגט דעם חורבן איינער אליין...

*

דאס הארציקע שטעטל דזשיקוז, אדער ווי מען האט עס גערופן אויף פויליש — טארנאבזשעג איז כמעט ווי נישט פארהאן. עס איז היינט א גאנץ אנדער שטעטל, נאר נישט דאס זעלביקע פון א מאל... היינט איז אונדזער שטעטל און די ארומיקע געגנטן, מיט די דערפער וואו טיילוויז האבן געוואוינט יידן, פוסט און ווייסט. עס געפונט זיך נישט קיין יידן. פון א קהלה פון זיבן הונדערט משפחות זענען ניצל געווארן קרוב דריי הונדערט נפשות — די וואס זענען עוואקואירט געווארן קיין ראטן־פארבאנד און פון נאצישן רוצחישן הענט — אינצלנע יחודים.

עטלעכע פאמיליעס וואוינען היינט אין גרעסערע שטעט פון פוילן און אין נידערשלעזיע, א טייל אין די לאגערן פון עסטרייך און דייטשלאנד, די איבעריקע זענען צעזייט און צעשפרייט איבער דער נאריר וועלט...

*

דזשיקוז, אן אלטע יידישע קהלה, איז חרוב געווארן, פארשוואונדן אויף אייביק... דער לעצטער חרבן האט אויסגעריסן א זאפטיק שפעריש שטעטל, מיט אירע חדרים, תלמוד־תורהס, העברעאישע שולן, בית־יעקב־שול, חסידים־שטיבלעך, ארגאניזאציעס, פאראיינען און ספארט־קלובן.

תמונת-קבוצה א. הכ. פראנקפורט (מיין) לפני! שעשע עליהם את לבם בשעת הפסקת הלימודים.

א שטעטל, וועלכע דורות האבן במשך פון יאר הונדערטער געלעבט
און געשאפט, איז אפגעמעקט געוואָרן פון דער ערד און פריצייטיק
פארשניטן געוואָרן. איבערגעריסן איז געוואָרן דער פאדעם פון
הונדערטער משפחות, וועלכע האבן נאך זיך קיין זכר און קיין קבר
נישט איבערגעלאזט, אפגעווישט איז נאנצן פון דער אויבערפלאך.
מיר דזשיקיווער שארית־הפליטה וועלן אייביק אפהיטן זייער אנדענק.
מיר וועלן דיר, שטעטל דזשיקיוו, נישט פארגעסן.

געענדיקט איז דיין נעשיכטע, יידיש שטעטל דזשיקיוו...

לזכר עולם

יזכור

אלהים את נשמת כדושי דזשיקיוו

עם נשמת אחיהם שנהרגו על

קדוש השם

הי"ד

ת' נ' צ' ב' ה'